

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра літературознавства

Магістерська робота

освітньо-науковий ступінь – магістр

на тему: **«КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ У БОРОТЬБІ З
ІНАКОМИСЛЕННЯМ (НА МАТЕРІАЛІ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ
СВІДЧЕНЬ ЛІТЕРАТОРІВ-ДИСИДЕНТІВ)»**

Виконав: студент 2-го року навчання
спеціальності: *035.01 Філологія (українська мова та література)*;
освітньо-наукової програми:

Теорія, історія літератури та компаративістика

Павлюк Віталій Валерійович

Керівниця: Полюхович О.П.,
кандидатка філологічних наук, старша викладачка

Рецензентка: Пашко О.В.,
кандидатка філологічних наук, старша викладачка

Магістерська робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2020 р.

Київ – 2020

Зміст

Вступ.....	4
1. Каральна психіатрія: визначення, оцінка, практика й осмислення	8
1.1. Практика каральної психіатрії як засіб державного контролю і боротьби з інакодумцями в СРСР (витоки, масштаби, політика)	8
1.1.1. Визначення каральної психіатрії.....	8
1.1.2. Етика і вразливість психіатрії Несамостійність психіатричної системи (вплив КГБ)	8
1.1.3. Застосування практики каральної психіатрії до українських патріотів	12
1.2. Каральна психіатрія і права людини. Право і література.....	14
1.2.1. Правозахисні та психіатричні організації. Оцінка явища	15
1.2.2. Право і література.....	16
1.2.3. Документальна література як форма мистецтва.....	21
1.3. «Норма» і «хвороба» у психіатрії. Філософський контекст.....	24
2. «У карнавалі історії». Каральна психіатрія у спогадах Леоніда Плюща	27
2.1. Конструювання наративу інакомислення.....	27
2.1.1. Формування (дитинство, юність) інакомислення	27
2.1.2. Перехід від пасивного інакомислення до дисидентства.....	33
2.2. Філософські домінанти опору, боротьби, свободи.....	41
3. Каральна психіатрія очима лікаря і очевидця у спогадах Семена Глузмана	49

3.1. Професійна оцінка каральної психіатрії. Переосмислення понять «норми» і «хвороби»	49
3.2. Філософське переосмислення дисидентства.....	55
Висновки	62
Список літератури.....	68

Вступ

Актуальність теми. Літературознавство сьогодні, як і решта гуманітарних наук, все більше зміщається в бік досліджень міждисциплінарного характеру. Функція художнього тексту переосмислюється, цей текст досліджують на предмет гендерних, расових, екологічних стереотипів, недовомовленостей, зон мовчання тощо. Гендерні, расові, загалом колоніальні проблеми глибоко закорінені у правових системах у всьому світі, тож не дивно, що постає і такий міждисциплінарний напрям як «Право і література». Правова система часто сприймається як нейтральна й універсальна соціальна інституція, що допомагає у ненасильницький спосіб вирішувати конфлікти, та саме художня література дозволяє подивитися на цю інституцію зовсім з іншого боку: письменники часто висловлюють своє ставлення до соціальних, етичних, правових проблем і систем своєї доби, свідчать про їхню присутність в тому числі й у правовій системі.

В Україні до теперішнього часу напрям «Право і література» майже не досліджений, особливо в межах літературознавчих студій, та враховуючи розмах досліджень цієї теми західноєвропейськими й американськими науковцями, можна вбачити великі перспективи розвитку для української науки в цьому напрямі. Для цієї праці важливими будуть постколоніальне й феміністичне відгалуження «Права й літератури», а також загальна рамка напрямку.

Не менш актуальним є і предмет цього дослідження — спогади українських дисидентів. Я не знайшов літературознавчих студій на цю тему. Можливо, така ситуація впливає з розуміння літературознавцями жанру спогадів як документального, хоч насправді вже існують дослідження, наприклад, ізраїльської дослідниці Леони Токер, які доводять, що мемуари колишніх в'язнів — це форма мистецтва, частина реалістичної літератури із наративом, головною функцією якого є свідчення.

Питання взаємозв'язку «Права і літератури» досліджують такі вчені: Р. Вайсберг, Дж. Б. Вайт, І. Ворд, Р. Дворкін, К. Долін, Б.Н. Кардозо, Р. Познер, О. Сарат та інші.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення й аналіз проблем, пов'язаних із осмисленням явища каральної психіатрії, у спогадах українських дисидентів, а також усталення погляду на такі спогади, як на форму мистецтва, художню літературу.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань:

- виявлення у досліджуваних текстах якомога ширшого спектру проблем, пов'язаних із правовою системою Радянського Союзу й дисциплінарними заходами, що їх вчиняє ця правова система;
- визначення історичного контексту, в якому відбуваються події досліджуваних текстів і їх написання;
- систематизація виявлених проблем і аналіз погляду авторів текстів на ці проблеми;
- виявлення філософських домінант, що дозволили авторам набути інший кут зору на нібито сталі системи, підважити їх;
- виявлення характерних ознак досліджуваних текстів, що доводять їхню приналежність до художньої літератури;
- визначення ознак психіатричної системи, що виділяють її з-поміж інших дисциплінарних практик і вимагають окремого її дослідження.

Об'єктом дослідження є тексти спогадів українських дисидентів Леоніда Плюща «У карнавалі історії» (1978), і Семена Глузмана «Малюнки по пам'яті, або Спогади відсидента» (2012).

Предметом дослідження є побудова наративу про каральну психіатрію, а також виявлення ознак художності текстів спогадів загалом і текстів спогадів українських дисидентів зокрема, а також відтворення у цих текстах аспектів правової системи Радянського союзу, в тому числі гендерних і колоніальних ознак цієї системи. До того ж, предметом дослідження є і конструювання

літераторами-дисидентами альтернативного до офіційного дискурсу, а також філософські й професійні домінанти такого конструювання.

Географічно це дослідження обмежується територією колишнього Радянського союзу, а також всіма територіями, куди сягало видавництво «самвидаву» й «тамвидаву».

Хронологічно це дослідження обмежується другою половиною ХХ — початком ХХІ століття.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на міждисциплінарному підході (напрямок «Право і література»; феміністична критика права; підходи Бурдьє до правового поля, правової системи; підходи Фуко до влади; поняття конститутивного розриву ситуації Бадью). Особливо важливими є такі поняття й концепції:

1. Концепція Л. Токер, за якою документальна література є формою мистецтва, вписаною в систему первинних видів Нортропа Фрая через додавання реалістичного виду до окреслених Фрасм мітичного, романтичного, високоміметичного, низькоміметичного й іронічного (п.п.п. 1.2.3, п.1, 2, 3).
2. Розуміння риторики нейтральності й універсальності правової системи за Бурдьє (п.п.п. 2.1.2).
3. Розуміння влади, як невлонної системи елементів, які працюють у неочевидний спосіб за Фуко (п.п. 3.1.).
4. Феміністичний аналіз в межах «Права і літератури», критика ставлення до зґвалтування як до події, а не процесу, а також критика патріархальних основ сучасної правової системи (п.п.п. 2.1.2).
5. Дискурс прав людини, як засадничий світоглядотворчий наратив поствоєнного покоління Бурдьє (п.п.п. 2.1.2).
6. Аналіз на мікротекстовому рівні, повільне читання задля виявлення філософських домінант, що сприяють інакомисленню або морально підтримують героїв спогадів, які обрали такий модус мислення й дії (пп.2, 3).
7. Альтернативні підходи до розуміння психіатричних «норми» і «хвороби» Т. Саса, В. Франкла, С. Глузмана (п.п. 1.3, пп. 2, 3).

8. Поняття події, конститутивного розриву ситуації за Бадью для розуміння переламних моментів, які змінюють ставлення героїв текстів спогадів до реальності навколо них (п.п.п. 2.1.1).

Теоретичну основу дослідження становлять праці таких вчених: П. Бурдьє, Р. Ворен, І. Ворд, К. Долін, О. Сарат, А. Сфера, Т. Сас, Л. Токер, В. Франкл, Н. Фрай, М. Фуко.

На захист виносяться такі положення:

- Документальна проза є формою мистецтва, згідно з Л. Токер, В. Шаламовим.
- Поняття «норми» і «хвороби» розпливчасті, складно вкладані в наукові рамки, а примусова госпіталізація — це тортури.
- Каральна психіатрія у спогадах Плюща і Глузмана — це передусім не місце, а дисциплінарна практика, що, за Фуко, просочує собою всю соціальну мережу.
- Інакомислення — це складний багатоетапний процес, що має спільні й відмінні ознаки в кожному випадку дотичності. На формування інакомислення впливає руйнування символічної аури нейтральності й універсальності тих чи інших інституцій за Бурдьє, які трапляються, зазвичай, після конститутивного розриву ситуації за Бадью.
- Філософська домінанта переосмислення дисидентства, спільна для Плюща і Глузмана, — це екзистенціалізм Камю. Серед інших філософських домінант варто згадати: діалектику й марксистську думку; літературу абсурду.

1. Каральна психіатрія: визначення, оцінка, практика й осмислення

1.1. Практика каральної психіатрії як засіб державного контролю і боротьби з інакодумцями в СРСР (витоки, масштаби, політика)

1.1.1. Визначення каральної психіатрії

«Глобальна ініціатива в психіатрії», заснована Робертом ван Вореном, так визначає цей феномен: «політичне зловживання психіатрією стосується навмисне хибного використання психіатричного діагнозу, лікування й утримання під вартою з метою, що порушує **фундаментальні людські права** осіб або груп осіб у певному суспільстві. Така практика притаманна тоталітарним режимам, але не обмежується ними. (...) [Вона] часто приховується під видом психіатричного лікування». Ван Ворен пише, що така практика була особливо притаманна соціалістично-орієнтованим режимам, адже ті, хто був проти ідеального суспільства, де всі рівні й усі будуть щасливі, вважалися за божевільних [Voren, Political Abuse of Psychiatry—An Historical Overview, 33].

1.1.2. Етика і вразливість психіатрії Несамостійність психіатричної системи (вплив КГБ)

Щоби розуміти практику каральної психіатрії, треба усвідомлювати, які в ній закладені загрози, що робить психіатрію таким привабливим засобом контролю для влади.

Сидні Блох і Пітер Реддевей у книзі «Радянські зловживання психіатрією. Тінь на світовій психіатрії» (*Soviet Psychiatric Abuse. The Shadow over World Psychiatry*) звертають увагу на особливу вразливість психіатрії до зловживань, що виокремлює її з загальної медицини. Серед загроз, закладених у психіатрію, автори називають:

a) Право психіатра, надане йому суспільством, примусово помістити людину у психіатричний заклад. Навіть якщо підстави для позбавлення волі чітко прописані, їх часто складно застосовувати на практиці, адже немає чітких об'єктивних критеріїв, за якими можна було би передбачити небезпечну поведінку пацієнта.

b) Переплетіння процесу діагностики із соціальними факторами. Від культури до культури, від епохи до епохи клінічний підхід до вживання наркотичних речовин, гомосексуальності тощо може відрізнятися (Так, наприклад, Американська психіатрична асоціація лиш у другій половині XX століття оголосила, що гомосексуальність не є клінічним станом).

c) З попереднього пункту видно загальнішу проблему: психіатрія пристосовується до status quo, а один із критеріїв психіатричного здоров'я — «адаптація до суспільства» [Bloch & Reddaway, 14]

d) Результати психологічних перевірок завжди мали зберігатися конфіденційно. Приватність, секретність — важлива складова психіатрії, адже публічне розголошення таких результатів може призводити до негативних соціальних наслідків для пацієнта. Секретність стала помічною для поширення політичної психіатрії в СРСР [Szasz T. S., 52; Bertelsen, 53-54]

З переліченого можна зрозуміти, скільки потенційних загроз несе в собі сама система психіатрії, яка може поміщати людей в ізольовані простори, залежить від культури й епохи, пристосовується до status quo та може

прикриватися конфіденційністю у політичних цілях. Саме тому важливо говорити про цей феномен, аналізувати його зловживання й способи говорити про ці зловживання через документальну прозу.

Важливо встановити факт прямої залежності психіатричних дослідницьких інститутів і лікарень в СРСР від владних структур. Для цього передусім потрібно зрозуміти, коли саме почала розгортатися повсюдна практика каральної психіатрії.

18 травня 1967 року Юрій Андропов став головою КГБ. 17 липня того ж року за його ініціативи створюється «Пятое управление КГБ СССР» (П'яте управління КГБ СРСР), що мало відповідати за боротьбу з ідеологічними диверсіями супротивника [Хлобустов]. Саме за Андропова розгорнулася масштабна кампанія проти дисидентів, в яку входило примусове поміщення в психіатричні лікарні. За п'ятирічку 1971-1975 рр. планувалося побудувати 114 психіатричних лікарень на 43800 ліжок. Від 1966 до 1971 року кількість «пацієнтів» у психлікарнях зросла з 2,1 до 3,7 мільйона, а у 1988 році їх було вже 10,2 мільйона [Bertelsen, 29; Voren, Political Abuse of Psychiatry—An Historical Overview, 119-120].

Методи КГБ у пост-сталінські часи змінилися. Якщо раніше «кров чесних людей не просихала на руках НКВД, ... тепер КГБ відсторонилося від цього, даючи накази іншим і не переймаючись тим, як це буде виглядати» [Боровський, 24]. Одним із нових методів було примусове поміщення людей з інакомисленням до психіатричних лікарень. Психіатричний аналіз пацієнта часто був напередвизначений: КГБ могло прийняти рішення помістити підозрюваного в спеціалізовану психіатричну лікарню (СПЛ) ще до експертизи й суду. Так, у Дніпропетровській спецлікарні політичні в'язні, які вже чекали на Плюща, передають йому, що ще до суду бачили в лікаря наказ: «Не дозволяти Плющеві спілкуватися з Плахотнюком» [Bertelsen, 52]. Тобто хтось ще до суду знав, що Плющ потрапить до психіатричної лікарні, і заздалегідь видавав накази розвести їх із Плахотнюком по різних палатах.

Александр Подрабінек у своїй книзі «Карательная медицина» («Каральна медицина») пише, що для «досвідченого радянського психіатра не мало значення, як себе поводити арештований, адже саме тим психіатрія й чудова, що будь-яку форму поведінки може витлумачити як явно “ненормальну”» [Подрабінек, 69]. Ці слова Подрабінека підтверджують існування другої та третьої загроз із підрозділу про етику й вразливість психіатрії, якими активно користувалася радянська влада.

Таку всеохопну теорію, яка розширила межі психіатричної хвороби, а отже й межі каральної психіатрії розробив професор Андрій Снежневський, директор Інституту судової психіатрії ім. В.П.Сербського (1950-51) та Інституту психіатрії АМН СРСР (1962-87). Снежневський вигадав «повільноплинну шизофренію» («вялотекущую шизофрению»), діагноз, який було зручно ставити дисидентам [Bertelsen, 34]. Снежневський особисто ставив діагнози або був пов'язаний з тими, хто ставив діагнози, таким дисидентам як Володимир Буковський, Леонід Плющ, Петро Григоренко тощо [Глузман, Снежневский].

Ідея «вялотекущей шизофрении» полягала в тому, що психіатричні захворювання передаються від людини до людини, і симптоми можуть розвиватися дуже повільно (тому й «повільноплинна») [Bloch & Reddaway, 40]. Такий діагноз можна було поставити будь-кому із підозрою на те, що симптоми, можливо, проявляться у майбутньому [Sfera].

Інститут Сербського став головним центром психіатрії в СРСР. Його директор Георгій Морозов, як стверджує ван Ворен, був «одним з основних архітекторів радянської системи каральної психіатрії». Четверте відділення цього інституту повністю підпорядковувалося КГБ, а працівники цього відділення не розголошували деталі своєї роботи колегам [Bertelsen, 36]. Наприклад, головою цього відділення певний час був Данііл Лунц, якого генерал Григоренко бачив у мундирі полковника КГБ [Подрабінек, 59, 125].

Ті, кого засиляли в Інститут Сербського, були лише невеликою частиною тих, кого примусово поміщали в психіатричні лікарні СРСР — більшість

поміщали у регіональні лікарні. Для влади це було дуже зручно, адже можна було тихо віддалити людину від суспільства на невизначений термін, при цьому не залишивши їй легальних способів захисту, адже тих, кому ставили діагноз «шизофренія», судили без присутності «пацієнта» [Bertelsen, 36].

Все це, як було сказано вище, відбувалося під патронажем голови КГБ Юрія Андропова, саме він посилив психіатричний терор проти дисидентів. Лікарі були позбавлені можливості діяти самостійно; чекісти проходили детальне навчання у психіатричних справах; студенти відділення контррозвідки №2 Вищої школи КГБ ходили в Інститут Сербського на «практичні сесії» знайомитися з психіатричними пацієнтами [Bertelsen, 37]. КГБ контролювало тортури ліками, що застосовувалися до найбільш непокірних дисидентів. Дружині Леоніда Плюща, Тетяні Житниковій повідомили: для того, щоби її чоловікові знизили дозу нейролептиків, вона має припинити жалітися Заходу на порушення прав людини в СРСР [Плющ, 677].

Так, завдання КГБ водночас полягало в тому, щоби встановити систему психіатричного терору, і в тому, щоби приховати її від Заходу. Допомагала уникати витоків інформації фізична ізоляція інакодумців від рідних і від суспільства загалом. Зазвичай ані родина, ані самі «пацієнти» не зверталися по допомогу. Впродовж 1960-80-х років ця практика набула таких масштабів, що психіатри й «пацієнти» більше не приховували участі КГБ у медичних процедурах, та ця інформація циркулювала здебільшого в межах психіатричних клінік і рідко виходила за їхні межі [Bertelsen, 41-42, 66].

1.1.3. Застосування практики каральної психіатрії до українських патріотів

В Україні 1960-80-х років психіатричний терор використовувався для залякування під час хвиль масових арештів українців за участь у

дисидентському русі 1965-66, 1969-72 і ранніх 80-х років. Не всі українські дисиденти розмовляли українською мовою або хотіли відділення України від СРСР, але КГБ не розрізняло поміж ними й називало всіх «українськими націоналістами». Леонід Плющ віддавав перевагу терміну «патріот», щоби відійти від насадженого дискурсу. Більшості українських патріотів на той час було 20-29 років, і вони мали живу родинну пам'ять про сталінський терор і Голодомор 1932-33 років. Значна частина цих дисидентів зрештою опинилася у психіатричних закладах [Bertelsen, 38-39].

На той момент було розрізнення між звичайними й спеціалізованими психіатричними лікарнями. Перші підпорядковувалися міністерству охорони здоров'я, другі — міністерству внутрішніх справ СРСР (отже КГБ). Найжорстокішою в Україні вважалася Дніпропетровська спеціалізована психіатрична лікарня, куди потрапляли найбільш непокірні дисиденти. Їм ставили діагнози «повільноплинної шизофренії», «реформістських делюзій», «реформістської параної» тощо [Voren, *Cold War in Psychiatry. Human Factors, Secret Actors*, 142; Bertelsen, 39].

Частиною русифікаційного процесу в Україні було переслідування за публічне використання української мови, яке часто розцінювалося як антирадянська пропаганда (стаття 62 КК УРСР) й трактувалося як «розпалювання націоналістичних настроїв». Найнепокірніші потрапляли в спеціалізовані психіатричні лікарні [Bertelsen, 49-50].

Причин для примусового поміщення українців до психіатричних закладів було багато. Один неідентифікований чоловік з Івано-Франківська потрапив у харківську «Сабурову дачу» за те, що змінив табличку в харківській станції метро з «Радянської України» на «Вільну Україну» [Боровський, 152]. Хтось інший — за протести проти радянської культурної політики в Україні біля пам'ятника Шевченку в Києві [Bertelsen, 51]. Часто таких «пацієнтів», наприклад, Віктора Боровського, починали «лікувати» ще до висновку медичної експертизи. Він народився в україномовному містечку Лозова й не міг говорити російською в університеті. До психіатричної лікарні він потрапив за

згадку Солженіцина на парі й відмову замовкнути після цього. Завідуючий лікарні, Анатолій Безуглий, серед інших причин, що наштовхують на думку про психічне нездоров'я Віктора, назвав те, що Боровський розмовляв «місцевим діалектом». По трьох місяцях перебування у Слов'янській психіатричній лікарні Віктора випустили, але змусили підписати документ, де він зобов'язувався працювати на благо вітчизни й утримуватися від використання української в публічних місцях [Боровський, 31, 69, 73]. 1977 року Боровського знову заарештували й закрили у харківській «Сабуровій дачі» [Bertelsen, 55].

В інституті Сербського «пацієнтам», які писали листи українською і розмовляли нею на психіатричній експертизі, ставили діагноз «гострого психозу, спричиненого націоналізмом» [Bertelsen, 59].

Як вже було сказано вище, секретність була одним з ключових елементів каральної психіатрії. Справи «українських націоналістів», що були «пацієнтами» психіатричних закладів, були й досі залишаються засекреченими (тепер на підставі збереження конфіденційності) [Bertelsen, 55].

Всі ці приклади означення людей як психічно хворих через їхню інакшість не вигадані в СРСР, а мають довгу історію. Прикладом такого «діагностування» можуть служити: діагноз «драпетоманії», що його американські психіатри 1850-х років ставили афроамериканським рабам, які хотіли втекти з рабства; або діагноз «шизофренія», який за дослідженням 2005 року (на базі 134 523 медичних справ у США) вчетверо частіше ставили чорним, аніж білим [Metzl, ix-x].

Це ще раз доводить, що йдеться про етичне питання міжнародного рівня, яке не обмежується українським випадком, а закладене в самій системі психіатрії, яка може примусово поміщати людей у місця несвободи, має бути конфіденційною і залежить від соціальних чинників.

1.2. Каральна психіатрія і права людини. Право і література

1.2.1. Правозахисні та психіатричні організації. Оцінка явища

У контексті прав людини проти каральної психіатрії неодноразово висловлювались такі організації:

1. Організація об'єднаних націй (далі ООН). У «Принципах для захисту людей із психічними розладами» (1991), а саме у 10 принципі, йдеться про те, що «лікування має надаватися лише з терапевтичною або діагностичною метою, і ніколи не має застосовуватися для покарання людини чи зручності інших», а також про те, що всі ліки, прописані пацієнту, мають бути записані в історії хвороби (у подальших розвідках я покажу, чому це критично важливо). Не менш важливий Принцип 11, за яким пацієнт_ку не можна лікувати без його/її на те згоди. У Принципі 4 також можна побачити вимогу діагностувати хворобу відповідно до міжнародних стандартів, а не через політичний, економічний чи соціальний статус [United Nations, 1991, 3, 5-6]. Дотичні до цієї проблеми також «Конвенція про права людей із інвалідністю» (2006) (наприклад, у 15 розділі цієї конвенції йдеться про те, що ніхто не має піддаватися тортурам і що ні над ким не можна без згоди проводити медичні й наукові експерименти) та численні менші документи, що стосуються прав людини і психіатричних практик [Minkowitz].

2. Закордонне представництво Української Гельсінської Групи у «Віснику репресій в Україні» (1980-1985) постійно висвітлювало випадки каральної психіатрії і вело поіменний покажчик репресованих людей, включно зі в'язнями психіатричних тюрем, серед яких були й члени Української Гельсінської Спілки (УГС) [(Вісник репресій в Україні / Herald of Repression in Ukraine)].

3. Українська асоціація психіатрів, яка у «Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» звертає увагу на те, що до осіб, «які перебувають у конфлікті із законом, переважно застосовується система покарання, а не реабілітації та ресоціалізації» [КОНЦЕПЦІЯ розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, 2].

4. Згадана у першому підпідрозділі «Глобальна ініціатива в психіатрії», яка вважає каральну психіатрію такою, що «порушує фундаментальні людські права осіб або груп осіб у певному суспільстві» [Voren, Political Abuse of Psychiatry—An Historical Overview, 33].

На неприпустимість каральної психіатрії натякають більшість статей «Загальної декларації прав людини». Наприклад, третя стаття, за якою «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність». Четверта стаття наголошує на тому, що «Ніхто не повинен бути в рабстві або в підневільному стані», а п'ята каже, що «Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання». Шоста стаття нагадує, що «Кожна людина (...) має право на визнання її правосуб'єктності», а сьома каже, що «Всі люди рівні перед законом...». Дев'ята прямо виголошує, що «Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання». У десятій йдеться про право на прилюдний суд; в одинадцятій — про презумпцію невинуватості; у дванадцятій — про неприпустимість втручання в особисте життя й житло людини, а також про тайну кореспонденції; у тринадцятій — про право на вільне пересування, а також право покинути будь-яку країну й повернутися до неї. У вісімнадцятій і дев'ятнадцятій — про свободу думки, совісті, релігії й переконань, а також про право на їхнє вільне виявлення. У двадцятій — про свободу мирних зборів. [Тощо, тощо](#) [United Nations, 1948].

Аналізом і висвітленням питання прав людини й права загалом у літературі займається досі не дуже відомий українській гуманітаристиці напрям «Право і література». Для розуміння цього напрямку важливе поняття межі.

Автори одного з підручників із соціології права так кажуть про правову систему: «На базовому рівні правова система намагається створювати, контролювати й іноді порушувати соціальні, просторові й часові межі. Ідеальне самопроголошення правової системи — її заява про власне існування — встановлює межі юрисдикції, на яку простягається її влада» [Sarat, 3-4]. Літературні твори зі свого боку можуть або підважувати встановлені правовою системою межі, або віддзеркалювати їх. Та в будь-якому разі важлива саме здатність літературного тексту зображати такі межі й привертати увагу до того, як вони працюють. За приклад таких текстів можуть послужити Софоклова «Антигона», де головня героїня попри наказ Креонта наважується похоронити свого брата в межах міста (залишити його непохованим значило би порушити вже закони богів); і «Процес» Кафки, включно з параболою «Перед законом», де громадянин намагається скористатися правовою системою, але його так і не допускають всередину, вже не говорячи про справедливість [Dolin, 8]. «Антигона» тоді — приклад підважених у літературному тексті меж; а «Процес» — приклад віддзеркалення того, як працює правова система.

Майже аналогічний до прикладу «Антигони» приклад можна знайти у «Карнавалі» Плюща: дружина командарма Йони Якіра, Сара Лазарівна Якір розповідає Леоніду про такий випадок: «Була в нас близька людина, один із командирів. Він покохав жінку. Вона відмовила. Уночі перед наступом він застрелився. Після бою, наступного дня обговорювали самогубство. Один із товаришів заявив: “Через бабу якусь застрелився! Не міг життя віддати в бою з ворогами! Собаці — собача смерть!” Вирішили не ховати слабку людину». // Уночі Сара Лазарівна й дружина Дубова, помічника Якіра, поховали його, а

зранку признались Якірові. // Провели партзбори. Сару Лазарівну та дружину Дубова на пропозицію Якіра викинули з партії» [Плющ, 302-303]. Паралель майже точна. Представники влади забороняють ховати рідну для когось людину. Дві жінки змовляються попри заборону поховати її за обрядом. За це виконавиць карають.

«Право і література» веде дослідження в обох напрямках, та для цієї праці важлива саме присутність першого в другій. Основоположним зв'язком між двома «дисциплінами» звісно є мова. Людвіг Вітгенштайн у «Філософських дослідженнях» (1953) розробив концепт «мовних ігор», серед яких можна знайти й такі: «давати накази й виконувати їх; сповіщати про щось, що сталося; вигадувати історії та читати їх». Отже, з погляду Вітгенштайна і право, і література — це мовні ігри, які можна вважати формами життя [Wittgenstein, 11e-12e]. Та для цього дослідження важливо зрозуміти, як саме право оприявнюється в літературі.

Річард Познер у передмові до третього видання своєї книги «Право і література» (2009) виділяє у світовій літературі такі з'яви права: право як основна тема тексту й зображення судового процесу («Біллі Бад» Мелвілла; «Процес» Кафки; «Сторонній» Камю). Дія всупереч рішенню влади; теорії юриспруденції, що не узгоджуються між собою («Антигона» Софокла, «Міра за міру», «Король Лір» Шекспіра). Злочин і кара («Втрачений рай» Мілтона, «Олівер Твіст» Діккенса, «Злочин і Кара» Достоевського). Відношення між законом і помстою («Орестея» Есхіла, «Гамлет» Шекспіра). Занурення у специфічні сфери права: контракти («Доктор Фаустус» Марлоу), спадок, інтелектуальна власність. Тих, кому переліченого не вистачає, Познер відсилає до книги Ірвінга Брауна «Law and Lawyers in Literature» (1883), де показано набагато більше прикладів літературних текстів, що опрацьовують тему правосуддя й мають за героїв людей, пов'язаних із правом [Posner, xi].

Можна зі впевненістю припустити, що у досліджуваних у моїй праці спогадах дисидентів право буде якщо не основною, то одною з основних тем тексту; буде зображений суд або неспроможність на нього потрапити (що корелюватиме водночас із «Загальною декларацією про права людини» й «Правом і літературою»); герої вчинятимуть всупереч рішенням влади і, можливо, формуватимуть свої теорії справедливості, правосуддя; буде очікування покарання за злочини перед правовою системою; будуть роздуми про справедливість, суд, помсту (одна з тем спогадів — як не озлобитись у таборах); тощо. Отже, напрям «Право і література» цілком надається до аналізу таких текстів.

Важливими можуть виявитися також два відгалуження «Права і літератури»: постколоніальне й феміністичне. Перше з них цікаве тим, що:

1. Право і література — одні з основних засобів утвердження колоніальної влади, адже колонізатори зазвичай вважають свою правову систему і літературу наднаціональними цінностями, внеском у світовий порядок і виправдовують ними колонізацію. Зазвичай до обох цих речей у колонізованих народів ставлення вороже, як до чогось загарбницького (так, наприклад, Леонід Плющ послідовно описує у «Карнавалі» свій аналіз найпопулярніших радянських письменників Кочетова й Шевцова, у чиїх творах через психоаналіз знаходить фашизм [Плющ, 408-409]). При цьому суд і література можуть мати й зворотній ефект (Мандела й Ганді були адвокатами, за допомогою права будували протест проти расистських законів колонізаторів, а постколоніальна або підпільна тубільна література підтримувала ідентичність місцевих людей) [Dolin, 166].

2. За колонізації місцева й привнесена правові системи часто працюють паралельно (окремий народний/звичаєвий суд на колонізованій території). Для літератури колонізатора характерно нехтувати, не помічати місцеву звичаєву правову систему. Для літератури колонізованого або постколоніального народу — навпаки, помічати обидві системи, підважувати

одну з них або обидві, порівнювати їх, зображати конфлікт поміж ними [Dolin, 170-180].

Я не беруся стверджувати, що знайду в досліджуваних текстах паралельну правову систему, але використання тексту й правових механізмів для протесту в них точно буде.

Феміністичне відгалуження на́прямку також важливе для опису й аналізу частини досвідів, пережитих (від)дисидентами на шляху до психлікарні. Йдеться про дві перспективи: 1. ставлення авторів до насильства чоловіків зокрема й патріархальної системи загалом над жінками; 2. зображення ставлення системи до насильства над жінками, зґвалтування тощо.

Іен Ворд у статті «Право і література: феміністична перспектива» посилається на Кетерин Мак-Кіннон, яка стверджує, що закон про зґвалтування конструюється з чоловічої перспективи. Йдеться про «подію», а не про «переживання» зґвалтування. Пропонується змістити акцент з події проникнення на переживання насильства [Ward, 141]. Існує думка, що чоловіча література в принципі нездатна описати жіночий сексуальний досвід [Sanger], але Ворд стверджує, що вона корисна щонайменше демонстрацією своєї неспроможності. У сьогоdnішньому феміністичному дискурсі йдеться також про те, що незгоду можна виявляти не лише фізично, а й просто словами, і цього має бути достатньо для суду [Estrich], це обґрунтовується тим, що жінки часто сприймають за зґвалтування ситуації, які в розроблених чоловіками законах за зґвалтування не вважаються [Ward, 143, 144, 152, 154, 155]. Я вважаю, що важливо саме з такої перспективи прослідкувати з'яви жінок у досліджуваних текстах на етапі й у психлікарні.

Тепер, коли зрозуміло, як помислити право й права людини у спогадах Плюща й Глузмана, доведеться розібратися, чому ці спогади — таки художня література / форма мистецтва. Це питання дослідила Леона Токер, професорка Емерит Єврейського університету в Єрусалимі, у своїх працях «До поетики документальної прози — з перспективи спогадів з ГУЛАґу» («Toward a Poetics

of Documentary Prose — from the Perspective of Gulag Testimonies») (1997) та «Повернення з Архіпелагу: Наративи тих, хто пережив ГУЛАГ» («Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors») (2003).

1.2.3. Документальна література як форма мистецтва

Леона Токер виділяє чотири характеристики ретроспективної документальної прози: 1) переплетення трьох видів матеріалу: публічного простору, приватного простору й простору привілейованого доступу; 2) брак самодостатності; 3) простір сумніву і 4) зображення мнемонічних процесів. Вона вважає, що сумнів читача у силі фактографічної угоди з автором, а також сумнів в естетичній цінності нехудожнього тексту — це частина естетичного впливу документальної прози [Toker, 187-188].

Токер звертається до слів Варлама Шаламова, який каже, що його робота належить до «нової прози». Це не «документальна проза», а «проза, вистраждана як документ». Такий підхід заперечує терапевтичний ефект, який письмо нібито має на автора. Щоби добре написати текст, треба, попри психологічний і соціальний примус до прощення й забуття, дозволити ранам відкритися ще раз. Мова «нової прози» різниться від правових чи історичних «документів», і її варто вважати формою мистецтва [Toker, 188].

Отже слово «проза» у терміні «документальна проза» використане не для розрізнення з «поезією» (адже це було би або оксимороном (якщо мається на увазі юридичний документ), або тавтологією (якщо йдеться про ширше значення документу як будь-якого запису людського досвіду)), а саме задля наголошення того, що цей жанр — форма мистецтва [Toker, 199].

Леона Токер розглядає систему первинних видів (modes) Нортропа Фрая і пропонує додати до мітичного, романтичного, високоміметичного, низькоміметичного й іронічного ще *реалістичний вид*, в межах якого виділити

фактографічний вид, що відповідатиме «документальній прозі». За відправну точку реалістичного виду Токер пропонує взяти реалістичні романи й оповідання Остін, Діккенса, Бальзака, Тургенєва, Толстого, Чехова тощо [Toker, 189-190].

Тоді можна казати про *реалістичний вид*, як про такий, що можна описати чотирма онтологічними параметрами: 1. *Конвенція «так, ніби / неначе»* (“*as if*” *convention*). Упізнавані думки або дії приписуються вигаданим суб’єктам або незадокументовані думки/дії/характеристики приписуються історичним персонажам. 2. *Імовірність (plausibility)*. Деталі фабули визнаються за ймовірні, хоч і не мають братися прямо з «реальності». 3. *Правдоподібність (verisimilitude)*. Взаємозв’язки всередині твору сприймаються як такі, що віддзеркалюють закономірності, які ми вважаємо такими, що діють у позамистецькому світі; художній світ сприймається «так, ніби» це продовження позатекстового світу. 4. *Ефект реальності (The reality-effect)*. Увага читача відвертається від ефекту «так, ніби» через мінімізацію метахудожніх технік (тут Леона Токер посилається на книгу Роберта Альтера «*Partial Magic: The Novel as a Self-Conscious Genre*» (1975), де описані такі техніки) [Toker, 190-191].

Суміш цих чотирьох параметрів дозволяє описати романи про звичаї, соціально-критичні романи, пригодницькі романи (окрім фантастичних пригод), історичні романи та романи із ключем. Та необов’язково мають бути дотримані всі параметри — в межах реалістичного виду різні види матимуть різний «набір» таких параметрів. Так, у випадку потрібного для цієї праці «фактографічного виду» перший параметр «так, ніби» відсутній або прямує до нуля, адже описувані люди й події «справжні» (наратив, серед іншого, функціонує як свідчення) [Toker, 191], а всі решта параметрів лишаються важливими.

У фактографічному виді можна розрізняти свідчення й історіографію (перше базується на власному досвіді, а друге — на вивченні джерел). До літератури свідчень можна віднести жанри спогадів, автобіографії, щоденників та листів (всі ці жанри не базуються на історичних документах, а самі є такими

документами), а значить, корпус документальної прози (автобіографії та спогади) — це так само сегмент літератури свідчень. Можна далі класифікувати жанри документальної прози за структурним і тематичним принципом. Структурно це імпровізаційні документи (щоденники, листи) й ретроспективні наративи (спогади (фокус на зовнішній реальності) й автобіографії (фокус на авторській ідентичності)). А тематично Токер, послуговуючись Тодоровими «історичними жанрами», розрізняє літературу розчарування, літературу Голокосту й літературу ГУЛАґу [Toker, 192-193].

Оксана Забужко у передмові до «Карнавалу...» Плюща додає своє свідчення: «головний і найперший критерій, за яким покоління, народжене в «темні часи» сталінської катастрофи, оцінювало сучасну йому **літературу**: наскільки цей твір зможе колись слугувати “звинувачувальним документом” на якомусь міфічному “грядущому суді”» [Плющ, 14]. Це зізнання дає підтвердження двом теоретичним знахідкам Леони Токер: по-перше, спогади тих, хто відсидів, справді сприймалися на той час як література; по-друге, наратив таких текстів із героями-«справжніми людьми» за одну зі своїх функцій мав «свідчення» (мав слугувати «звинувачувальним документом»).

Сам Леонід Плющ у передмові 2002 року також неодноразово веде розмову про свої пошуки форми й вагання між художньою та документальною прозою: каже, що хотів би іншої форми (менше дисидентського пропагандизму й моралізму), що написав би щось повністю художнє, якби мав хист; далі цікавіше: «компенсуючи своє невміння творити образи, я свідомо ліпив такі персонажі з кількох чимось подібних між собою людей, і навпаки, розбивав одну людину на кілька фігур» [Плющ, 29, 34, 36]. Отже маємо справу з поєднанням документальних свідчень і художнього конструювання.

У передмові до недописаної 1989 року книги Глузман пише: «Книга не буде описом, хронікою. Книга — враження» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 15], тож тут ітиметься про ще більший рівень художності літератури свідчень, аніж у «Карнавалі» Плюща. Якщо є роман у

листах, то «Малюнки по пам'яті, або Спогади відсидента» («Рисунки по памяти, или Воспоминания отсидента» 2016) Глузмана можна назвати «романом у листах, оповіданнях, статтях і документах».

Тексти Плюща й Глузмана структурно можна віднести до спогадів з елементами автобіографії, а тематично треба буде зрозуміти, чи можна вписати до вищенаведеного списку ще й «літературу психіатричних лікарень». Тоді в межах вибудовуваної системи жанрів і видів досліджувані тексти будуть спогадами за жанром, отже — документальною прозою, отже — літературою свідчень, таким чином, перебуватимуть в межах фактографічного виду, що в межах первинного реалістичного виду.

1.3. «Норма» і «хвороба» у психіатрії. Філософський контекст

У цьому розділі я спробую коротко окреслити теоретичне розуміння «норми»/«здоров'я» і «хвороби» у психіатрії.

Томас Сас, почесний член Американських психіатричної та психоаналітичної асоціацій, називає госпіталізацію через «психічну хворобу» видом ув'язнення, а не медичної допомоги, і пропонує розглядати поняття «психічної хвороби» як правове чи риторичне, а не медичне чи наукове. Він вказує на тотальність сучасного розуміння психічного здоров'я: «... поганих людей більше немає; є лиш психічно хворі люди». Сас каже, що за таким розумінням стоїть думка, ніби людина «імпліцитно “здорова”/хороша, поки психічна хвороба не зробить її “хворою”/поганою» [Szasz].

За Сасом, «психічні хвороби» — це «результат медикалізації проблемної та вразливої поведінки — конструювання й визначення спостерігачем поведінки осіб, яких той спостерігає як медично інвалідних осіб, що потребують медичної допомоги» [Szasz]. Зрозуміліше цю думку висловив

Мішель Фуко: «Мова психіатрії ... є **монологом** розуму *про* божевілля ...» [Foucault, History of Madness, xxviii]. Сас стверджує, що «**психічна хвороба**» — **це міф**: «Хвороби тіла мають причини, наприклад, патогени або нестачу харчування, які часто можна вилікувати чи попередити ... Люди ж, які, нібито, мають психічні хвороби, ... мають причини для своїх дій, які потрібно зрозуміти; їх не можна лікувати/вилікувати ліками й іншими медичними втручаннями, їм можна лише допомогти допомогти собі пережити перешкоди, з якими вони зіштовхнулися» [Szasz].

До думки про те, що «психічна хвороба» — це міф, Сас додає, що це підробка хвороби, «нехвороба» («nondisease»). Для нього примусові психіатричні стосунки — це те саме, що примусові робочі й сексуальні стосунки, і тому важливо боротися за «скасування “психіатричного рабства” і “психіатричного зґвалтування”» та розуміти різницю «між примусовою психіатрією і психіатрією за згодою». На доказ своїх тверджень про «психічну хворобу» Томас Сас наводить такі думку й приклад: «коли гадана хвороба стає перевіреною хворобою, її більше не класифікують як психічний розлад, а рекласифікують як хворобу тіла. Якщо ж доказів не знаходиться, психічний розлад припиняє вважатися за хворобу. Саме так одна психічна хвороба, нейросифіліс, стала хворобою мозку, а інша — гомосексуальність — була перекваліфікована у нехворобу» [Szasz]. Отже, межа між хворобою і нехворобою, хворобою і здоров'ям дуже розпливчата і залежить від історико-соціальних обставин.

Сас так пояснює цю довільність означення тих чи інших поведінкових змін як «психічних хвороб»: «...коли був союз Церкви й Держави, люди приймали теологічні обґрунтування державного примусу. Сьогодні, коли склався союз Медицини й Держави, люди приймають терапевтичні обґрунтування державного примусу. Саме так приблизно два століття тому психіатрія стала рукою примусового апарату держави. І саме тому сьогодні є

загроза, що вся медицина перетвориться з персональної терапії на політичну тиранію» [Szasz T.].

Інший науковець, про якого важливо згадати у контексті норми й хвороби, — це австрійський невролог і психіатр Віктор Франкл, який пережив Голокост. Франкл протиставляє класичному психоаналізу логотерапію, інстинктивним потягам — «потяг до сенсу» (will to meaning), а психогенним неврозам — ноогенні (з'являються через екзистенційну фрустрацію, неможу визначити або справдити свій сенс життя) [Frankl, 105-107].

Науковець наводить такий приклад: одного разу до нього прийшов американський дипломат, незадоволений діями своєї влади. Інший психотерапевт п'ять років казав йому, що варто спробувати примиритися з батьком, «адже уряд Сполучених штатів і начальство — це “всього лиш” образи батька». Франкл каже, що після кількох інтерв'ю стало зрозуміло: посада цього «пацієнта» перешкоджає його потягу до сенсу. Перешкод облишити цю посаду не було, тож пацієнт знайшов собі іншу роботу й почувався набагато краще, про що сповістив Франкла п'ять років потому. Висновок із цього очевидний: «йому не потрібні були ані психотерапія, ані логотерапія, він навіть не був пацієнтом. Не кожний конфлікт обов'язково невротичний: певна кількість конфліктів — це нормально і здорово». Для Франкла важливе поняття конфлікту й напруги. Якщо чийсь пошуки сенсу призводять до конфлікту, за Франклом, це не ознака «психічної хвороби». Навпаки, «саме така напруга і є необхідною передумовою для психічного здоров'я» [Frankl, 107-109]. Ці думки співзвучні з тим, що каже Сас — люди мають причини для своєї поведінки, і треба постаратися почути ці причини, а не накидати на людей образи й символи.

2. «У карнавалі історії». Каральна психіатрія у спогадах Леоніда Плюща

2.1. Конструювання наративу інакомислення

2.1.1. Формування (дитинство, юність) інакомислення

Леонід Плющ (1939–2015) — український дисидент, публіцист, літературознавець, математик і правозахисник. У 1960-70-ті роки він був зв'язковою ланкою між українськими й російськими інакодумцями. Заарештований 1972 року, звинувачений в «антирадянській агітації й пропаганді з метою підризу Радянської влади» (ст. 62 КК УРСР), 1973 року визнаний неосудним і направлений на лікування в Дніпропетровську спецпсихлікарню. Легко спостерегти, що обвинувачення Плюща й подальша його доля цілком співпадає із описаним у теоретичній частині алгоритмом. У цьому розділі я аналізуватиму мемуар-автобіографію Плюща «У карнавалі історії», книгу, що була написана і вперше видана на Заході 1979 р. п'ятьма мовами одночасно (російською, французькою, англійською, італійською й українською).

Політична енциклопедія НАН України дає таке визначення інакомисленню: «...несприйняття усталеного в сусп[ільст]ві ... світобачення. Як політ[ичний] феномен виявляється у незгоді з домінуючими формами політичної свідомості, панівною ідеологією, політ[ичною] практикою. Традиційно притаманне меншості суспільства чи певної соціальної групи. Тісно пов'язане з ін[шими] виявами ... нонконформізму і насамперед з дисидентством. Але якщо [інакомислення] означає в першу чергу світоглядне несприйняття сусп[ільних] реалій, то для дисидентства є характерним

прагненням продемонструвати активну незгоду з ними» [Політична енциклопедія, 281-282].

У вступі до «Карнавалу» Плющ вибудовує метанаратив інакомислення. Зустрівшись із Володимиром Дрімлюгою, людиною, яка також очікувала етапу, але мала дуже відмінне від Плюща минуле, «(н)е змовляючись, ми обидва подумали, що цікаво проаналізувати, які шляхи ведуть людину в СРСР до боротьби проти чинного режиму (...) що ж нас всіх об'єднує — із тією протилежністю поглядів, яка існує в радянському демократичному русі» [Плющ, 57].

Конструювати наратив інакомислення Плющ починає спочатку, тобто з дитинства, описуючи два досвіди, що не дозволяли дитині в Радянському Союзі сприймати панівну ідеологію на віру.

Важливий опис Плющем туберкульозного санаторію, де він лікувався від туберкульозу кісток, як «щось на зразок тюрми, але з гарним харчуванням, із персоналом, приязним до в'язнів». Отже, до першої тюрми він потрапив у вісім років. Це був суто хлопчачий простір, в якому «світ ... пізнавали через книжки, навчання і розмови з учителями», а «ідеологію сприймали в чистому вигляді, бо ... не стикались із життям» [Плющ, 61-62]. Молодий Плющ вірив у гуманну ідеологію, яку їм викладали, і, повивчавши Конституцію СРСР, почав реалізовувати своє «право на свободу слова», чіпляючись «до будь-якого неточного вислову вчителя». Згодом Плющу зробили операцію й одразу після неї, заскочивши учня за порушенням карантину, сказали «забиратись із санаторію» із характеристикою «хорошіє способності, но лєнів, мнітелен і груб с персоналом» [Плющ, 59-64]. Перший досвід дисциплінарної установи й вигнання Плющ отримав ще дитиною. Операція була небезпечною, і після неї він міг стати калікою, Плющ так описує це переживання: «Вагався я недовго, вибір був простий: або ще кілька років санаторію, або каліка на все життя, зате — свобода. (Минуло багато років, і переді мною постала схожа дилема: або ще

кілька років у психтюрмі на Батьківщині, або свобода за межами Батьківщини. Тут я вагався набагато довше.)» [Плющ, 64]. У цьому уривку Плющ проводить паралель із майбутньою в'язницею, до якої він потрапить уже дорослим, і в такий спосіб намагається створити враження цілісності характеру героя, який завжди обирає свободу, хоч іноді вибір такий складний, що доводиться довго вагатися.

Ще один опис дитинства стосується роздвоєності між досвідом своєї родини, власного життя й тим, що йому казали в санаторії. Плющ протиставляє історії з «інкубатора», де йому розповідали, що він живе в найкращій у світі країні із «наймудріши[м] і найгеніальніши[м] вождем ... — Сталін[им]», ситуації вдома, в Одесі, де він мусив ходити на кухню, де працювала мама, і їсти «залишки їжі тих, хто відпочивав у санаторії», а спати — із мамою й сестрою на одному ліжку в жіночому гуртожитку, де на сусідні койки «до дівчат приходили хлопці й залишалися спати» [Плющ, 64-65]. Такий досвід у «Карнавалі» аналогічний описуваному в «Коханій» Тоні Моррісон досвіду Сет, яка мала змогу вигодувати дітей лиш завдяки своїй позиції на кухні в ресторані [Morrison]. Плющ показує: така неспівмірність не дозволяє сліпо вірити в те, що кажуть в офіційних установах, адже на протигагу офіційному дискурсу виступає особистий досвід. Такому розриву між ідеологією й особистим досвідом мало бути пояснення.

Саме потребою в поясненні собі такого розриву Плющ обґрунтовує антисемітизм, прихильником якого він став у старших класах. Він бачив багатих євреїв-торговців в Одесі й думав, що проблема в тому, що євреї крадуть у решти людей. Він показує важливість культурного капіталу, коли каже, що «вилікувався» від антисемітизму через знайомство з євреями-математиками на олімпіадах — «Вони були освіченіші за мене» [Плющ, 67, 71]. Далі Плющ зображатиме відмову від антисемітизму як частину інакомислення, доводитиме співрозмовникам, що «причини корупції, спекуляції, крадіжок соціальні, а не національні» [Плющ, 127-131].

У «Карнавалі» він послідовно свідчить про антисемітизм радянської системи: 1. Вступ до університету: «Коли я здавав документи в університет, то почув таку розмову між дівчатами, що приймали документи: “Українка? По морді видно, що єврейка. Не вдасться їй сховатись, провалимо на екзаменах”» [Плющ, 71]. 2. Працевлаштування в лабораторію: «Під час розмови ... я помітив, що він чомусь вагається. Я здогадався, і прямо запитав його, чи не про п'яту графу йдеться. Він, бентежачись, підтвердив мій здогад. Я запевнив його, що в мене ні краплі єврейської крові» [Плющ, 101]. 3. Антисемітизм у суді: «І все-таки Рижикові дали півтора роки таборів. Підстава — небажання Рижика стати окупантом і расова нечистота (єврей). Слідчий Кочеров пересипав допити антисемітськими коментарями [Плющ, 396]. Книга писалася в тому числі й для західного світу, де після Другої світової війни радикально засуджувався антисемітський дискурс, тож Плющ не випадково так детально прописує ці моменти — як математик, науковець, він виділяє структурні (на противагу випадковості) принципи антисемітизму в СРСР, чітко окреслює поширеність цієї практики.

Іншою спонукою до інакомислення були невдалі спроби соціальної активності героя. Плющ показує, що самі лише роздвоєність досвідів та антисемітизм системи не могли повністю відштовхнути радянського підлітка від неї. У школі підліток Плюща стає активним комсомольцем, за що інші діти в школі прозивають його «шкільним жандармом», і він «пишається цим прізвиськом», отже, він досі вірить, що систему можна змінити. Цей підліток і досі всередині панівної ідеології, яка каже йому, що «комуніст повинен шукати основну ланку в суспільстві й кидати всі сили на цю ланку». Останнім шкільним розчаруванням, яке призведе до ще більшого дистанціювання від системи, Плющ зображає розчарування цією ланкою — він вступив у «бригаду допомоги прикордонникам», адже вважав, знову ж таки, перебуваючи всередині системи, що основними «були загроза війни, шпигунство...», але досить скоро, залягши в заставі, він побачив, як «двоє прикордонників

покинули свої пости й ведуть п'яного в дим начальника застави» [Плющ, 67, 69]. Можна було би далі давати приклади того, як герой Плюща подається то до «легкої кавалерії», яка «ловила повій, злодіїв, спекулянтів, “стиляг”», то до сільської школи, але спекулянтами виявляється міліція, а в школі панують неправда і корупція [Плющ, 71-89], та загальна картина вже ясна. Тож парадоксально, але третім фактором, який вплинув на формування інакомислення героя, стають відмінне навчання й бажання долучитися до покращення суспільства, в якому він живе. Суспільство не давало йому такої можливості в легальному просторі.

Сам Плющ центральною моментом для свого внутрішнього розвитку називає звістку про **таємну доповідь Хрущова**. Після XX з'їзду КПРС 1956 року зруйнувалися його останні ілюзії щодо системи [Плющ, 70]. На цей момент добре накладається філософська система Алена Бадью: хоч ситуація і є лише частиною буття, неспівмірною з його нескінченністю, вона «подає себе (і сприймається людськими тваринами, що перебувають всередині/є зануреними в неї) як тотальність того, що існує (і може існувати)» [Швед, 197]. Герой Плюща перебував всередині ситуації, де загальноприйнятим поглядом був культ особи й всемогутність Сталіна. За Бадью, така безпосередня даність, такий корпус усталених знань, *очевидність чогось тисне на людських тварин і «не дозволяє розгледіти можливість того, що могло би бути (і що вже міститься (...) у нескінченній множинності буття-як-буття)»*. Тоді щось *нове*, зміна світу може відбутися лише за виняткових обставин, які Бадью називає конститутивним розривом ситуації або *подією*. Постулювання ситуації як тотальної завжди зазнає поразки саме через свою неспівмірність із нескінченністю буття, тому у будь-якій ситуації час від часу трапляється щось (подія), що розриває її гадану тотальність, відкриваючи можливості чогось нового, вирываючи людину зі звичного тривання у благах, дозволяючи їй «стати суб'єктом через процес вірності істині цієї події» [Швед, 198-199].

Саме такою подією був XX з'їзд. Плющ виписує, як саме через цю подію він вільно називав XIII з'їзд комсомолу «збіговиськом тріпачів», а на обережні попередження викладача історії КПРС, що за це можна наразитися на неприємності відповідав: «... тепер не сталінські часи, **і кожен має право говорити все, що хоче**» [Плющ, 76]. Та подія — це не щось постійне, а спалах, пробіск «чогось іншого», і подальший розвиток подій залежить від самої людини: стане вона «суб'єктом, а чи, з тієї чи іншої причини, так і залишиться у своєму триванні буття-до-смерті» [Швед, 200]. Герой Плюща після XX з'їзду — саме така людина на роздоріжжі між суб'єктністю й поверненням до тривання буття-до-смерті.

Говорячи мовою політичної енциклопедії, на цей момент герой Плюща вже перебуває, хоч і не завжди повністю свідомо «у незгоді з домінуючими формами політичної свідомості, панівною ідеологією, політичною практикою» [Політична енциклопедія, 281]. Плющ обґрунтовує відокремлення свого героя від системи через вищеперераховані фактори (досвід перебування у дисциплінарному закладі; роздвоєність між злиднями нижчого класу СРСР й ідеологічними конструктами; відмінне навчання й залученість у широке коло соціальних активностей, з яких всі виявляються корумпованими; зламний XX з'їзд КПРС), і зображає це відокремлення через два моменти: 1. Якщо раніше герой хотів потрапити до КГБ, то тепер автор спеціально описує «розмову» із кагебістом Нікіфоровим: «...він спитав, чи не знаю я такого-то студента. Я здогадався, що він хоче завербувати мене в таємні співробітники і підкреслено твердо заявив, що не знаю» [Плющ, 94]. Із цього уривка видно, що герой вже чітко знає, що не хоче співпрацювати з органами зокрема й системою загалом. 2. Та це ще пасивне інакомислення, тож герой поки що вирішує просто шукати собі місце поза системою: «Я хотів “утекти”, захватись у науку й філософію» [Плющ, 167].

2.1.2. Перехід від пасивного інакомислення до дисидентства

Плющ визначає такі основні фактори, що повпливали на його перехід до активнішого спротиву — від пасивного інакомислення до активного дисидентства:

За перший із цих факторів Плющ зображає розчарування свого героя в можливості сховатися в науку. Один момент Плющ не міг опустити у своєму наративі: він описує, як його персонаж, пишучи на п'ятому курсі дипломну на тему «Математичні методи діагнозу психічних захворювань» вперше опиняється у психлікарні, де три лікарі ставлять одній пацієнтці три різних діагнози. Плющ так описує свій досвід: «...враження від експертизи було гнітюче. // Чи міг я тоді думати, що сам потраплю до рук психіатрів, причому більших невігласів, більш недобросовісних, лікарів-злочинців?» [Плющ, 98-100]. Плющ спеціально описує свій досвід, показує, що каральна психіатрія — це не лише подвійно закрита дніпропетровська лікарня-в'язниця, де тримали його героя, а й загалом усі місця, де «лікарями-невігласами» примусово утримуються «пацієнти».

У лабораторії, куди він влаштовується після університету, він так само досить швидко переконується, що «можливості застосування математичного апарату в біології та психології обмежені», а у звітах треба брехати про свої досягнення, щоби лабораторію не розпустили [Плющ, 2018, сс. 100-102]. Плющ поступово описує досвіди, які все більше заважають його герою спокійно заховатися за своєю професією. Плющ використовує сарказм, щоби показати ставлення героя до завдань, «які явно не можна використати при сучасному рівні науки»: «Я в'їдливо крикнув: — Треба Станіслава Лема запросити в лабораторію — в нього ідей багато». Працюючи над космічною психологією, він дізнається про те, що уряд винний у загибелі трьох космонавтів

(пришвидшували запуск попри заперечення вчених), а «[Т]овариші з Центру», які приїжджали перевіряти роботу лабораторії, дізнавшись, що Плющ цікавиться телепатією, почали допитуватись: «А можна, щоб наша ракета підлетіла до американської, приклеїла міну і спокійно полетіла назад? Американці при цьому щоб нічого не помітили?». Плющ як завжди робить однозначний висновок: «Із досвіду з біокібернетикою і телепатією я переконався, що не можна тікати в науку: однаково **або береш участь у брехні, або в поліцейсько-мілітаристській промисловості**» [Плющ, 211-216]. Плющ навмисно описує ці досвіди, щоби пояснити неминучість відокремлення героя від останньої надії заховатися в науку і його готовність до майбутнього звільнення.

За другий із факторів Плющ вважає вплив на свого героя свідчень що почали з'являтися після XXII з'їзду КПРС, 1961 року, де вже не таємно, а відносно відверто говорили про сталінізм. У цьому контексті можна говорити про «Карнавал» як про літературу метасвідчення: вона свідчить про документи-свідчення, що виходили на теренах СРСР, і показує, як ці документи впливали на читачів. Покоління Плюща вперше читає про знищення «культурних, партійних діячів та діячів радянського апарату» в «Люди, роки, життя» Еренбурга (1960-1967). У самвидаві виходить промова Паустовського на захист книги «Не хлібом єдиним» (1957) Дудінцева, яку Плющ із товаришем «буквально висмикували з рук одне в одного. Книга не мала високих художніх якостей, але нас тоді цікавила лише правда, правда факту», що ще раз доводить тезу про важливість у певні часи функції «свідчення» наративу, про яку каже Леона Токер. Але найважливішим документом із самвидаву став для героя Плюща «Відкритий лист до Сталіна» (1939) Федора Раскольнікова, де він уперше побачив думку про штучність голоду 33 року [Плющ, 102-104].

Говорячи про Голодомор у тексті Плюща, треба зауважити, що зазвичай письменник веде скрупульозний хронологічний опис подій і переживань, у відповідності до своєї потреби «правди факту» й художнього розуміння тексту.

Та коли йдеться про цю подію, він навмисно перериває стрункий хронологічний наратив, щоби описати свої знахідки.

Плюща описує, що його героя так вразила думка про штучність голоду, що він «почав шукати тих, хто бачив цей голод». Він намагається вписати цей наратив у свій досвід, вже маючи недовіру до системи, він має потребу дошукатися витоків того, чому ця система так функціонує. Дід Плюща розповідає йому про «гору людей, що померли від голоду» в селі в найбагатшій області України. Знайомий старший письменник, Федір Діденко, розповідає про людоїдство, з яким стикнувся в ті часи; про те, як відбирали зерно, яке потім часто гнило у зерносховищах; про експорт хліба за кордон; про війська на українських кордонах, які не пускали голодних селян в інші республіки [Плющ, 104-106]. Плющ формує наратив із усних свідчень очевидців.

Його герой продовжує шукати відомості про Голодомор у 1962-63 роках. Плющ використовує порівняння, щоби описати враження свого героя: перед новою інформацією «поблякло знищення майже всієї партії більшовиків, керівників радянської влади, профспілок та армії ленінського періоду». Плющ розуміє, що з морального погляду в його героя «не мало би бути нерівності $1\ 000\ 000 > 1$ », але так пояснює його реакцію: «мільйони погублених — це переступає будь-які межі страхіть». У цей момент відбувається злам — якщо раніше герой Плюща розрізняв між Леніним і Сталіним, то тепер звинувачує всю радянську систему: «...помилки ленінського періоду переросли у злочини сталінського та післясталінського періоду» [Плющ, 106-107]. Плющ зображає те, як відбувається всередині героя переосмислення історії, усвідомлення її тяглості.

Тож знання про Голодомор — другий найважливіший (лиш хронологічно другий) після XX з'їзду елемент, на якому будувалося інакомислення Плюща. Він наштотхнувся на те, що П'єр Нора називає резервами пам'яті «груп, які не мають або майже не мають історичного капіталу», тобто груп, чії спогади ніяк

не репрезентовані в офіційному історичному наративі. Покоління, яке пам'ятає 33-й рік, стає для покоління Плюща *місцем* («справжньої») *пам'яті* із *символічною аурою*, а саме покоління Плюща набуває *постпам'ять*, за Мар'яною Гірш, тепер уже маючи доступ до знання про Голодомор не лише через родини, в яких не боялися про це говорити, а й через альтернативний усталеному корпус знань (маю на увазі самвидав і лист Раскольнікова, а корпус знання — за Бадью) [Hirsch; Nora; Швед, 197]

Третій фактор, послідовно описуваний Плющем, як важливий для формування інакомислення — це знайомство з невідомою раніше українською культурою, в тому числі — з живими її представниками. Плющ описує погроми культури 1963 року, каже, що завдяки нападкам критиків його герой із дружиною дізнаються про нових українських письменників — «Накинулись на формалізм Драча, Коротича, Вінграновського» [Плющ, 120].

Важливу роль продовжують відігравати усні свідчення. Герой Плюща і його дружина знайомляться з Іриною Авдієвою, колишньою акторкою «Березоля», через яку дізнаються про Курбаса, інших (не таких, як у шкільних підручниках) Шевченка, Українку, Тичину, Миколу Куліша тощо. Всі ці процеси докладуться до актуалізації у Плюща української ідентичності [Плющ, 120, 134].

В контексті знайомства з українською культурою Плющ виділяє знайомства із людьми, які відверто діляться своєю позицією. Плющ описує враження свого героя від думок і вчинків Івана Дзюби: «Виявилось, що десь зовсім поруч ... є людина, що так близько бере до серця те, що відбувається, навіть більше — **відважно, вголос каже про те, що думає**». Для Плюща важливо називати імена, бо гласність, відомість цих імен за кордоном може допомогти захистити їх від радянського режиму, саме тому він описує, як його герой «біля будівлі суду ... знайомиться з Л. Костенко, І. Драч[ем], Л.

Забаштою ... Є. Сверстюком ... О. Бердником, дружиною І. Світличного» тощо [Плющ, 174, 183-189].

Чимдалі менше вірить герой Плюща будь-яким державним інституціям навколо себе. Коли вони з дружиною намагаються допомогти колишньому злодію, чеченцю, Артуру Кардашову, знайти роботу, їх не розуміють. Плющ навмисно показує відстань у сприйнятті реальності між ними й представниками влади: «Секретар обласного комітету комсомолу відразу запитав: “А навіщо вам це треба?” ... Він знову запитав: “Але вам самим це для чого треба?”». Плющ продовжує описувати абсурд ситуації, адже зрештою його герої опиняються в міністерстві охорони громадського порядку, де їх звинувачують: «Артур нам заплатив, і ми хочемо допомогти йому в темних справах». Тетяна називає одного з них «жандармом». Плющ коментує: «я подумав, що вона дарма так образила жандармів» [Плющ, 122-126]. Від колишньої віри в інституції на цьому етапі вже нічого не лишається.

Плющ пропонує перейти до інших «зустрічей, які **спонукали нас до боротьби**. Одна річ — читати про злочини Сталіна і його поплічників, і зовсім інша — **психологічний вплив очевидців**». Одна з таких зустрічей — Карл Шальме — латиш, чекіст 20-30-х років, який попри вірність більшовикам відсидів 20 років у таборах. Він ледь не затягнув героя Плюща у справу, де молодого хлопця посадили би на 7 років (не в останню чергу через надумані свідчення самого Шальме), та їм із дружиною вдалося пом'якшити свої свідчення. Плющ так коментує цей випадок: «Вийшовши з будівлі суду, ми із соромом дивились одне одному в очі. Адже ж **бандити** — слідчий, суддя, прокурор, Шальме. Хуліган — **ягня** порівняно з ними. І ми були разом із бандитами проти ягняти...» [Плющ, 175-180].

У цих уривках через означники чітко прописане ставлення Плюща до правової системи. За Бурд'є, «юридичне поле — це соціальний простір, організований навколо перетворення прямого конфлікту між напряду

залученими сторонами у юридично регульовані дебати між професіоналами, які виступають за посередників». Брати участь у цій грі — значить відмовитися від фізичного насильства й найпростіших форм символічного насильства кшталту образ [Bourdieu, 831]. Якщо спочатку герой Плюща долучається до ідеї Шальме перетворити прямий конфлікт на регульовані дебати, у такий спосіб надаючи суду символічну владу називання, то потім, бачачи неспівмірне покарання за словесні образи й один удар (7 років в'язниці) [Плющ, 179], усвідомлює, що цей соціальний простір не дозволяє відмовитись від фізичного насильства, а лиш поглиблює проблеми навколо. Символічно в цей момент руйнується ілюзія, що її створює «риторика нейтральності й універсальності, які, за Бурдьє, мають на меті ситуаювати суд понад соціальним конфліктом» [Dolin, 199]. Плющ розуміє, що суд представляє суто інтереси класу слуг абстрактного капіталіста-держави, а не стоїть понад соціальним конфліктом. Саме тому вони з дружиною «із соромом дивились одне одному в очі», а також зрозуміли, «що ... легко відновити фальсифіковані процеси. Досить трьом мерзотникам домовитись між собою, і будь-кого неугодного владі легко посадити» [Плющ, 180]. Отже, в цей момент Плющ виписує, як руйнуються останні його ілюзії, набуті після XX з'їзду, і тепер уже чітко означає правову систему й тих, хто її підтримує, як «бандитів», руйнуючи в такий спосіб «риторику нейтральності й універсальності», продовжуючи вибудовувати через все нові знайомства і самвидав паралельну систему з надією, що «що частіше вони скидатимуть один одного (мається на увазі скидання Хрущова), то швидше завалиться режим». Шальме перепитує його: «Значить, хай хуліганять і вбивають?». Плющ відповідає: «Ні. Але винна в цьому влада. ... **Боротись треба передовсім із причиною хуліганства — кагебістами й міліцією, а потім вже з хуліганством**» [Плющ, 180].

У майбутньому таке означення різних сторін усталюється. На суді над Генріхом Алтуняном, 26 листопада 1969, після вироку у «три роки» хтось «голосно сказав, що так йому і треба». Плющ відповів одним словом:

«фашисти», і доповнив це коментарем: «усі ми аж захлиналися від ненависті до **суддів-катів** і з жалю до Рими (дружина Алтуняна)» [Плющ, 403].

На цей момент можна вважати інакомислення героя Плюща сформованим. Він знає про те, що майже всі сфери буття в СРСР просякнуті брехнею; що держава переслідує й дискримінує громадян за національним, релігійним (відвідавши одного разу зібрання баптистів, Плющ дізнався, що багато «братів» і «сестер» сидить по тюрмах [Плющ, 224]), політичним принципом; розуміє, що СРСР не прагне миру, а бере участь у світових перегонах озброєння, і вже не бачить себе в жодній із цих сфер, окрім професійного політичного спротиву їй, можливо, тюрми. Далі герой Плюща просто знайомитиметься з новими відтінками злочинів влади й здобуватиме нові навички спротиву всередині дисциплінарних установ і поза ними. Плющ описує подальші спроби свого героя домагатися законності, та зрештою «...у всіх зникла наївна віра в рештки законності. Всі стали твердіші» [Плющ, 424]. Цим уривком Плющ позначає повне відокремлення свого героя та його оточення від системи й чітке розуміння своїх перспектив. Він так описує відчуття свого героя на суді по справі його друзів «Владика Недобор[и] і Волод[і] Пономарьова» в Харкові: «І тяжко морально бути на таких процесах спостерігачем. І нітрохи не легше від думки, що самого **неминуче** візьмуть — завтра, за рік-другий» [Плющ, 418].

Окремої згадки заслуговують ще два моменти пізнішого періоду життя головного героя «Карнавалу».

Один із них дозволяє розрізнити інакомислення дисидентів сталінського й післясталінського періодів, а саме — Євгенії Гінзбург, Катерини Олицької й Варлама Шаламова та Леоніда Плюща. Загальний дискурс прав людини, яким послуговувалися дисиденти й правозахисні групи післясталінського СРСР (Плющ входив до «Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР», яка складала звернення передусім до ООН), дозволив з іншого боку поглянути на

багато речей, серед яких яскраво виділяються описи гомосексуалів та гомосексуальних стосунків у таборах. Ади Кунцманн звертають увагу на те, що Шаламов, Гінзбург, а також шанована Плющем Катерина Олицька описують гомосексуальні пари в таборах через епітети «відрази», «огиди», «сорому», «ганьби», які, за Фройдом, «захищають цивілізацію від влади інстинктів ... коли культурні норми опиняються під загрозою» [Кунцман, 311-315]. Плющ, зі свого боку, послуговуючись дискурсом прав людини, де «кожна людина повинна мати всі справи і всі свободи...», вважає за важливе згадати момент у психлікарні, коли з «пасивн[ого] передаст[а]» знушаються санітари й наглядачі: «Я намагаюся заступитись. // На мене сердяться мої злодії: // — А тобі що, шкода підера? // — Так. // — Оцього півня, козла, Машку смердючку? // І справді він увесь брудний, обірваний, жалюгідний... **Та ми всі теж** ходимо в порваних кальсонах і сорочках» [Плющ, 606-607]. Плющ відчуває спільність зі всіма пригнобленими людьми, незалежно від того, до яких груп хтось намагається їх записати, і спеціально виписує дискурс огиди як протилежний своєму дискурсу співчуття до кожного, бо «ми всі теж».

Другий момент стосується напряму «Права й літератури», а саме феміністичного його відгалуження. На касаційному суді в справі Алтуняна героя Плюща не пустили в залу суду, тому він мав змогу послухати адвокатів, що обговорювали інші справи. Один з адвокатів вийшов із переможним виглядом. Плющ так згадує його слова: «Його підопічний згвалтував дівчину. На першому суді прокурор вимагав восьми років, завдяки адвокату вдалося зменшити до шести. Адвокат добився другого суду, оскільки знайшов помилки у слідчій справі. Після додаткового слідства адвокату вдалося довести, що фізичних травм не було («а в неї все зажило, і за моєю порадою судді дали на лапу»), і суд зняв ще два роки. Тепер на касаційному суді адвокат доводив, що насильства майже не було і що потерпіла плутається в свідченнях. Суд дав два роки. // — Ось подам вище й доведу, що її ошчасливили, і тепер вона задоволена, що стала жінкою. Ще медалі для нього доб'ємось. // Усі адвокати весело

розсміялися з жарту» [Плющ, 409]. Якщо тримати в голові думку, що це література свідчень, то в цьому уривку Плющ свідчить про патріархальні правові механізми, які вивчає феміністична критика права. Правозахисне мислення й український контекст (який Плющ пов'язує із фемінністю, феміністичністю) дозволили йому вловити важливість цього моменту. Погляд на зґвалтування, записаний Плющем, абсолютно не звертає уваги на «переживання» зґвалтування й зосереджується на одномоментній події. Чоловіки-адвокати, не здогадуючись, що про це хтось колись дізнається, у гротескний спосіб викривають дві ґрунтовні вади системи, яку представляють: чоловіча перспектива закону про зґвалтування, яка дозволяє уникати покарання; і корумпованість радянських судів. Це ще одне свідчення Плюща, яке руйнує ауру нейтральності й універсальності радянського суду для тих читачів, що могли би її потенційно досі мати.

Якщо інакомислення, за політичною енциклопедією, полягає в «незгоді з домінуючими формами політичної свідомості, панівною ідеологією, політ[ичною] практикою», а дисидентство — із «характерним прагненням продемонструвати активну незгоду з ними» [Політична енциклопедія, 281-282], то герой Плюща наприкінці цього розділу вже цілком підходить під визначення і першого, і другого поняття. Почавши із заперечення панівної ідеології, він дослідив якнайрозмаїтіші політичні практики, і саме досвід їхнього переживання вимусив його відректися від початкової домінанти прагматизму й рацію на користь на позір нераціонального рішення «стати професійним опозиціонером».

2.2. Філософські домінанти опору, боротьби, свободи

Загальною домінантою філософії Леоніда Плюща можна назвати марксизм, а також пов'язану із ним діалектику. На сампочатку «Карнавалу» він вже каже, що родина його «тьоті Клави» «належала до радянської буржуазії» (Плющ і надалі по тексту наголошуватиме на класовості радянського суспільства на противагу офіційній безкласовості в СРСР), а описуючи свої знайомства на третьому курсі, згадує знавця ідеалістичної філософії, який «краще за мене (Плюща) знав навіть ту **єдину філософію, із якою я був трохи знайомий — марксистську**» [Плющ, 65, 77].

Марксистська діалектика, на противагу гегельянській, є раціоналістичною. У післямові до другого німецького видання «Капіталу» Маркс пише так: «Містифікація, від якої постраждала діалектика в руках Гегеля, жодним чином не заперечує того факту, що він був перший, хто показав загальні принципи її функціонування ... Та з ним вона стоїть догори дригом. Треба перегорнути її назад догори головою, і віднайти раціональне ядро в містичній мушлі» [Marx, 1873]. Тож більша частина Плющевої ідеології, її основа буде марксистською, діалектичною й раціоналістичною. За допомогою марксистської критики й діалектики Плющ аналізуватиме якнайширше коло явищ.

Сам Плющ так пише про Марксовий стиль: «Краса Марксового стилю принципово відрізняється від стилю притч Христа й Ніцше. У Маркса діалектичний стиль, у якому тонка гра слів, рух слова, його багатозначність відображає діалектичний рух думки, її багатогранність, а це тим самим відображає діалектику природи й суспільства» [Плющ, 95]. Він протиставляє Марксову думку офіційній радянській пропаганді: «Наприклад, формула “релігія — опіум для народу” в радянській атеїстичній пропаганді розшифровується лише як наркотична, одурманлива формула релігії. ... Але ж опіум є також і засобом знеболення. І справді, Маркс, розвиваючи свою думку, каже про те, що релігія — це “серце безсердечного світу”» [Плющ, 95-96]. Протиставляє він її і працям Леніна: «Коли Ленін говорить про державу як про

машину, що пригноблює один клас іншим, то він бачить лише ту функцію експлуататорського суспільства, яка найбільше впадає у вічі. // Маркс і Енгельс бачили сутність держави глибше, ніж Ленін. Вони відзначали, наприклад, такі епохи в історії, коли держава стає над класами, стає більш чи менш автономною. Вона балансує над класовими суперечностями, спираючись на кілька класів, що ворогують один з одним» [Плющ]. Комусь це досі може видаватися парадоксальним, але так, Плющ використовує Маркса, щоби критикувати радянську пропаганду.

Критика ця не обмежується окремими риторичними випадками. Після перших серйозних допитів у КГБ герой Плюща заглиблюється в *корпус усталених знань* (статистичні дані, історію партії, марксистську філософію), щоби бути краще підготовленим до наступних зустрічей із владою. Марксизм стає одним із основних філософських підґрунть інакомислення Плющевго героя: «Найкраще з того, що я читав про необхідність свободи слова, друку, спілок, зборів тощо — це статті Маркса. ... ці свободи — політична гарантія від переродження соціалістичної революції» [Плющ, 156]. Плющ описує те, як завдяки читанню Маркса його герой доходить думки, що радянська «держава — абстрактний капіталіст, з економічного погляду СРСР — державно-капіталістичне суспільство, за формою — ідеократія, що переходить в ідолократію, бо ідея вже мертва». Клас бюрократів, слуг абстрактного капіталіста-держави, має свої розподільники, де дістає найкращі речі; свої борделі ЦК партії; свої садки для «слуг народу», в яких можна лишати дітей на цілий тиждень до вихідних. Плющ доходить висновку, що в СРСР утворено нову форму експлуататорського суспільства [Плющ, 156-160]. Отже, марксистська критика допомагає Плющу скритикувати весь радянський лад, який ця критика і породила.

Але й цим не обмежується марксистська критика в руках Плюща. Діалектика допомагає Плющу глибше зрозуміти християнство. Та для розуміння цього моменту треба спочатку відійти до трирічного зацікавлення

героя Плюща Толстим, яке почалося 1962 року (герою Плюща на той момент 23 роки). Ще у двадцятилітньому віці герой Плющ починає цікавитися питанням «сенсу життя», і це питання, ігнороване радянською філософією, було чітко поставлене у «Сповіді» Толстого. Плющ коментує це так: «Тісно пов'язана з безрелігійністю Толстого раціоналістична тенденція його філософії. По суті, Толстой є одним з останніх могокан Просвітництва, коли вірили в те, що якщо виховати людей на основі розуму, то все суспільство зміниться у бік Добра, Краси й Розуму». Плющ, який пише ці рядки, іронічно ставиться до такої віри, але герой Плюща у 23 роки три роки захоплюється Толстим, окрім трьох моментів його філософії: 1. Неспротив злу. Плющ наводить приклади, коли насильство необхідне, і каже, що в Толстого немає відповіді на ці аргументи, тому йому ближчий індуський філософ Вівеканада, який «визнавав, що насильство в окремих випадках потрібне». 2. Напади на блуд. Плющ каже, що погоджується з необхідністю моральних перепон перед «розгулом сексуальних потреб», але Толстой в цьому занадто радикальний. 3. Найважливіший момент у контексті цього розділу: «І нарешті питання про Бога. По суті, у Толстого Бога немає. Є тільки Христові, заповіді, а Бог у системі його поглядів — це нічим не наповнене слово [Плющ, 107-109]. Такий погляд змушує Плюща звернутися до Євангелія й постаратися самотійно зрозуміти/сприйняти сенс євангельських притч.

І тут не обходиться без діалектики. Плющ каже, що тоді увагу його героя найбільше привернули суперечності Старого й Нового Заповіту. Однією з таких суперечностей були два вислови Христа в Євангелії від Матвія: спочатку він казав, що прийшов не усувати закон чи пророків, а доповнити їх, а потім сказав протилежне — що тепер треба не противитися злому й забути Мойсєїв закон: «Око за око, зуб за зуб». І ось як Плющ пояснює цю суперечність: «... Римська імперія перебувала у стані глибокого розкладу. ... Потрібно було змінити самі суспільні цінності, потрібна була мораль, яка зможе дати не індивідуальний, а загальнозначимий сенс життя, яка зможе приборкати егоїзм і нерозумні

домагання розуму. Ця нова мораль не могла постати з порожнечі, вона *діалектично* відкидала попередню, тобто не просто скасовувала, а розвивала її» [Плющ, 113-114]. Це слово Плющ виділив курсивом, так він позначає своє прозріння, чому один вислів Христа не заперечує іншого — бо заперечення діалектичне, а діалектичне заперечення — і є доповнення.

Та Плющу недостатньо діалектики, марксизму, раціоналізму. Натяки на цю недостатність розкидані по всьому «Карнавалу». Наприклад, книга Екзюпері «Маленький принц». Важливою у цій книзі герою Плюща здалася ідея про те, що «[н]айголовнішого не побачиш очима». Це напряду стосувалося його життя. Завдяки своїй професії він зблизька бачив, що «величезні досягнення точних наук породили гординю в технічних спеціалістів: нашим формулам і нашим машинам усе доступне, геть усіляку ідеологію, із допомогою математичних і технічних наук ми вирішимо всі світові проблеми». Для героя Плюща це ще не означає, що «треба відмовлятися від створення раціональних схем», але він наголошує на важливості збереження, зростання ролі «таких “ірраціональних речей”, як мораль і естетика». Та й тут поки герой Плюща не обходиться без Маркса: «Маркс писав, що в майбутньому має розвиватись натуралістична наука про людину й людська наука про натуру, і що обидві ці науки мають поєднатися в одну науку» [Плющ, 112-113]. Отже, й тут не обходиться без діалектики — Плющ ніби хоче діалектично заперечити рацію через іррацію, у такий спосіб доповнивши перше другим.

З попереднього абзацу вже зрозуміло, що герой Плюща потроху рухається в бік синтезу раціоналізму з ірраціоналізмом у певну особисту філософію. Короткої згадки у зв'язку з цим заслуговує Ірина Авдієва. Плющ не раз акцентує увагу на її ролі у його і Тетяни Житникової культурному розвитку, розширенні горизонтів, але в цьому розділі важливе те, що він пов'язує це із раціоналізмом. Авдієва розкрила Плющу пласти української культури, про які він нічого не знав, але головне — інші сторони тих пластів, з якими він був поверхово знайомий. Плющ описує думки свого героя в той період: «хіба я міг

раніше повірити, що цей нездара Тичина в молодості був геніальним поетом?», а його філософські порухи описує так: «Ірина Авдієва ... допомогла мені швидше розірвати пута плаского, бездушного раціоналізму» [Плющ, 135]. Тут видно, що Плющ чітко усвідомлює недостатність самого лише цього принципу мислення. Згодом він висловиться з цього приводу в іншому контексті: «У нас люблять говорити про те, що діалектика, діалектичне мислення — база для злету наукової думки. Але дивний факт: з кінця 30-х років у СРСР в науці не було створено жодного принципово нового напрямку, який можна було б порівняти з кібернетикою чи структурним аналізом. У 20-х роках — задовго до західного структуралізму — з'явився Пропп, у 30-х роках — праці Виготського й Узнадзе з психології. // Те саме у мистецтві, у літературознавстві тощо» [Плющ, 199]. У такий спосіб Плющ показує, як його герой остаточно усвідомлює недостатність (та не непотрібність) діалектичного методу.

Плющ описує абсурдність обставин життя, в які потрапляє його герой. Ось, наприклад, опис його переживань щодо своєї наукової діяльності: «Майже всі розуміли, що ми допомагаємо медикам і біологам Космічного центру обдурювати Академію, яка обманює ЦК, який обманює народ...» [Плющ, 213]. Атмосфера загальної брехні й причетності до цієї брехні, створювала відчуття абсурду навколо, тому для героя Плюща стають важливими абсурдистські тексти.

ТУТ ТРЕБА НАПИСАТИ, ЩО БІЛЬШЕ ПРО ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ В ГЛУЗМАНІ Наприклад, «Процес» Кафки. Плющ зіставляє реальність цього роману з реальністю навколо його героя: «Вразило, як глибоко Кафка відображає абсурд нашого світу, такого знайомого — радянського в кафкіанській “маячні”. Було дуже смішно читати наших критиків про співця “відчуження” в гнилій “феодально-капіталістичній Австро-Угорщині”» [Плющ, 193]. Тож для героя Плюща абсурдизм Кафки стає важливим з двох боків: він водночас дає змогу відрефлексувати ситуацію навколо, а з іншого боку наново

висвітлює брехливість системи (тепер уже представленої «офіційними» критиками).

Інший приклад — «Носороги» Йонеско і «Чекаючи на Годо» Беккета. Описуючи враження свого героя, Плющ пише: «Усі мої друзі, і я також, були захоплені театром абсурду. **Це ж і є справжній реалізм.** Абсурдності ХХ століття не можна передати з допомогою критичного реалізму» [Плющ, 193-194]. Плющ не заперечує раціоналізму напрямку, але каже, що його недостатньо, що в умовах, в яких опинився його герой, такий реалізм просто не відповідає дійсності, і саме абсурдизм стає для молодого науковця «справжнім реалізмом». У такий спосіб, якщо йти за діалектичним підходом Плюща, він хоче сказати, що, звісно, абсурд — це і художній конструкт, і філософський підхід, але в певних умовах він стає «справжнім реалізмом». Заперечення протиставлення реальності й абсурду призводить до синтезу цих понять, і Плющ ще раз нагадує читачеві, що це не просто історія, а література свідчень.

Говорячи про екзистенціалістів, порівнюючи вплив Камю і Сартра, Плющ каже, що останній «вплинув на нас більше», та, на жаль, зовсім не зупиняється на цьому моменті, тож про екзистенціалізм більше йтиметься в розділі про філософське переосмислення дисидентства Семена Глузмана.

З описаного в цьому розділі можна зробити висновки щодо філософських домінант опору у «Карнавалі» Плюща. Основною з цих домінант залишається марксистська філософія. Декому здаватиметься, що це було напередвизначене державою, в якій народився герой Плюща, та важливо пам'ятати, що глибоко вивчати тексти Маркса, шукати ті його тексти, що не були швидкодоступними, він починає саме після перших серйозних конфронтацій із цією державою. Тексти Маркса стають для нього одним із основних засобів критики панівного ладу у всіх його проявах. Та матеріалізму, діалектики недостатньо для того, щоби пояснити собі те, що відбувається навколо, щоби сприйняти й усвідомити це, тому Плющ відходить від чистого раціо та Просвітництва в бік

іраціонального сприйняття світу. Важливим поштовхом до цього було знайомство з невідомими світовою і українською культурами. Через Ірину Авдієву Плющ розуміє неоднозначність постатей і складність культурного розвитку, а через подальший вихід таких філософських текстів як «Маленький принц», через абсурдизм таких текстів як «Процес», «Носороги», «Чекаючи на Годо» тощо, він усвідомлює свою причетність до світових культурних процесів, а не лиш до реальності, що видавалася такою відокремленою від решти світу до їхнього прочитання.

3. Каральна психіатрія очима лікаря і очевидця у спогадах Семена Глузмана

3.1. Професійна оцінка каральної психіатрії. Переосмислення понять «норми» і «хвороби»

Семен Глузман (нар. 1946) — лікар-психіатр, закінчив Київський медичний інститут (нині НМУ імені О.О. Богомольця), працював у відділенні дитячої психіатрії в Житомирі [Чеброва], потім — психіатром у швидкій у Києві. 1971 року він написав заочну психіатричну експертизу генерала Петра Григоренка, де професійно й обґрунтовано пояснив неправомірність діагнозу офіційної психіатрії, за що отримав 7 років таборів строгого режиму й чотири роки заслання. Цю експертизу згодом, 1977 року, підтвердять чільні американські психіатри й психологи [Коротенко]. 1975 року, перебуваючи в таборі в Пермській області, у співпраці з Володимиром Буковським, який два роки просидів у психіатричній лікарні-в'язниці, він написав працю «Посібник із психіатрії для інакодумців», де описував тактики, які допомогли би уникнути діагностування особи як психічно хворої, а 1979 року — статтю про страх свободи, який вважали за ознаку психічного розладу [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента] та інші документи.

У «Посібнику з психіатрії для інакодумців», написаному разом із Володимиром Буковським, говорячи про зручність використання психіатрії для влади, Семен Глузман висловлює думки, що підтверджують етичні застороги з книги Сидні Блох і Пітера Реддевея, описані в підрозділі 1.1.2. Він каже про те, що у випадку каральної психіатрії ускладнюється боротьба за гласність судочинства; ув'язнити людину можна на необмежений строк (до видужання);

ускладнюється юридичний спротив, адже добре знайомі з законом дисиденти зовсім не знайомі з психіатричною практикою. Глузман наголошує: «... в умовах “соціального замовлення”, що практикується тоталітарним режимом одної чи другої держави, межі психіатричної норми обмежуються радше миттєвою необхідністю, а не науковими й історичними мотивами». До цього він додає твердження «антипсихіатрів» (руху проти небезпечних методів лікувань і, частково, проти примусового лікування), що «психіатрія, виконуючи замовлення класового суспільства, завжди перетворювала революціонерів на психопатів» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 27-34].

Глузман також підтверджує загрозу секретності, що супроводжує психіатричну практику. У «Посібнику» він пише, що «відправлення й розгляд ваших скарг, заяв, клопотань і листів повністю залежать від професійної грамотності й сумління лікаря, адже законом покладені на нього» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 29]. Отже сам «пацієнт» позбавляється права на захист законом, прописаного в 7 статті «Загальної декларації прав людини», його в цьому обмежують повноваження лікаря. До цього Глузман додає, що лікар ще й не несе за це відповідальності, адже «в будь-якій формі людської діяльності не виключені помилки; закон не передбачає покарання лікаря за професійну помилку. Це положення може бути використано владою для пояснення примусової госпіталізації, що потім виявляється необґрунтованою» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 29].

Отже, справджуються всі чотири перестороги, описані в підрозділі 1.1.2.: психіатр має надто широкі повноваження, включно з примусовою госпіталізацією; діагностика залежить від соціальних факторів (переслідування інакодумців); психіатрія пристосовується до status quo (на замовлення влади можна визнати психічно хворим будь-кого); конфіденційність призводить до секретності, що заважає «пацієнту» самотійно боротися за свої права.

У Глузмана чітко прослідковується саме пов'язане з професією інакомислення. У «Розширеній судово-психіатричній заочній експертизі по справі Григоренка...» він так і пише: «Громадянська й професійна гідність, і в жодному разі не співчуття ідеям чи вчинкам підекспертного вимусило нас вдатися до цього психіатричного розслідування» [Глузман, Расширенная судебно-психиатрическая заочная экспертиза по делу Григоренко Петра Григорьевича]. Підтверджує він це і в есеї «Генетична напередзadanість»: «Моїм мотивом була професійно зорієнтована романтика: я був обурений використанням психіатрії як інструменту розправи над щирими психічно здоровими людьми...» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 150]. Отже, Глузман дає саме професійну оцінку радянській психіатрії.

У «Посібнику з психіатрії для інакодумців» він прямо каже, що «[п]ринципи діяльності людського мозку досі незрозумілі», що «складно вкласти в строгі рамки системної науки поняття здоров'я і хвороби», що у психіатрії ще більше, аніж у медицині загалом, виражена **розпливчастість понять** [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 31]. Цей наратив покликаний протистояти стрункому офіційному наративу, за яким є список симптомів, за якими людину можна визнати «психічно хворою». Такий погляд особливо важливий тому, що стрункість наративу психіатрії піддається сумніву не ззовні, а зсередини — лікарем-психіатром.

Глузман послідовно конструює паралельний офіційному наратив про норму й хворобу. Наприклад, у статті про «Страх свободи...» він звертає увагу на те, що **норму** зазвичай складає маса оточення, для якої явище страху свободи незрозуміле. З професійного погляду Глузмана, сам лише страх свободи (він порівнює це явище із суїцидом) «не характеризує когось однозначно як особу, що потребує психіатричної допомоги». Про людей з таких страхом він каже: «...у жодного з них я не спостерігав продуктивної психопатологічної симптоматики». Цей «[с]трах, що його відчують в'язні

перед звільненням з табору — ознака **здорового глузду, моральної цілості й тверезої оцінки прийдешніх проблем**», адже «[с]трах — це сигнал про життєву небезпеку, усвідомлення своїх недостатніх можливостей», «це **здорове очікування** в майбутньому екстремальної соціогенної ситуації», він «мотивований, його можна пояснити». Глузман каже, що у цих людей просто «була перевищена межа фізіологічної й психологічної витривалості стосовно негативних впливів середовища, межа, яку має кожна **здорова** людина» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 116-117, 119].

Для кращого розуміння причин і наслідків Глузман пояснює, що «...ситуація політтабору, суміш інформаційної депривації з постійними екстремальними впливами, звісно, впливає на психічний стан людей. Ситуативні зміни настрою, відчуття облишеності й неспокій тут — не дивина, але вони — **не прояв хвороби**. Вони — **природна здорова реакція** на зло, що посміхається, на огиджену справедливість, на сваволлю й приниження, на байдужість Бога й світу» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 2016, сс. 123-124]. Отже, навіть явна зміна психічного стану, за словами лікаря-психіатра, це ще не ознака психічного розладу, особливо якщо вона спричинена активними зовнішніми впливами.

Знаючи, що ці слова можна розцінити дуже по-різному, Глузман іде далі: він каже, що навіть за умови розуміння страху свободи як психічного розладу завданням психіатрії буде допомогти людині «усвідомити походження страху й трансформувати його в соціальну активність», а не ув'язнити її. Він також додає, що «...політв'язні виразно усвідомлюють походження свого страху, послідовно й відверто діляться цим у бесідах з товаришами й представниками влади», і вже займаються відомою всім соціальною активністю [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 124]. У такий спосіб Глузман доводить, що політв'язням не потрібна «психіатрична допомога», навіть якщо вважати страх свободи за емоційно нестабільний розлад особистості.

З огляду на попередні думки Глузман звертається до Еріха Фрома, за яким суспільство, що сприяє реалізації людських потреб, — це здорове суспільство, а таке, що не сприяє, — хворе. З цього Глузман висновує, що **«страх свободи політв'язнів є результатом існування здорової людини у хворому суспільстві»** [Глузман, Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента, 125]. Ілюстрацією такої ситуації може послужити історія з начерку Глузмана «Психіатричні збочення»: з ним на зоні, куди, «як відомо, потрапляли лиш психічно здорові люди», сиділи Миша Яцишин і старий Гражис; перший з них страждав на шизофренію (і був на «психіатричному обліку з шести років»), але сидів за «український буржуазний націоналізм»; другий «вже не розумів, де він є», і запрошував інших в'язнів до себе додому випити горілки, казав: «зараз скажу дружині, щоби м'ясо принесла!». З іншого боку, у психіатричних лікарнях сиділи абсолютно здоров[і] Плющ, Плахотнюк та інші [Глузман, Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента, 328-329]. Йдеться про справжні випадки, коли психічно «хворі» люди, які потребують допомоги, перебувають у місцях, призначених для «здорових» людей, а «здорові» люди, які тверезо оцінюють оточення — навпаки, для «хворих». Глузман дивиться на цю ситуацію через лінзи Фрома: той, хто бачить таку невідповідність і говорить про неї, — здорова людина. Ті, хто побудували таку систему, — хворе суспільство.

Свідчення Глузмана про каральну психіатрію дозволяють порівняти радянську практику із розумінням влади Мішеля Фуко. 1972 року Фуко в бесіді з Жилем Дельозом так пише про заворушення у Франції: «... він (інтелектуал) вже не потрібний масам, щоби отримати знання: вони дуже добре все знають, без ілюзій; вони знають все набагато краще, ніж він, і вони точно здатні висловлюватися. Але існує система влади, яка блокує, забороняє, дискредитує цей дискурс і це знання, влади, яка проявляється не лише через цензора, але просочує собою всю соціальну мережу» [Foucault & Deleuze, *Intellectuals and power*]. Це видно і з дослідів Глузмана: питання каральної

психіатрії не обмежене якимось конкретним простором («Посібник із психіатрії для інакодумців» призначений і для тих, хто «на волі», і для в'язнів у таборі, і для в'язнів психіатричної лікарні, та ще й для «родичів, знайомих та інших зацікавлених осіб», які будуть свідчити в суді чи на експертизі та «звертатися з проханнями й претензіями ... в медичні інстанції») і цензором (на експертизу можуть забрати через звернення КГБ, прокуратури, слідчих органів тощо) [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 2016, сс. 28-31]. Важливий також інший збіг: і Фуко, і Глузман неодноразово послуговуються метафорою Ганса Крістіана Андерсена про «голого короля». Глузман каже: письменник «не закінчив своєї казки про голого короля, адже не міг цього зробити — він не знав радянської влади. А кінець казки простий: хлопчика-правдолюбця саджають до в'язниці. Або гірше — до психіатричної лікарні» [Глузман, Про що розкажуть діти вбивць].

З цього підрозділу видно, як Глузман послідовно вибудовує паралельний офіційному наратив щодо понять «норми», «здоров'я» і «хвороби». Він добре усвідомлює, що його позиція лікаря-психіатра унікальна в дисидентському русі, й використовує лікарський авторитет, щоби показати, як працює каральна психіатрія в СРСР, і чому це, на думку Глузмана, не науковий психіатричний підхід, а заангажовна, залежна від політичних преференцій практика. Він писав документи, що свідчили про ненауковість психіатричного підходу в СРСР і до, і під час перебування в таборі, і ці документи потрапляли не лише до «самвидаву», але й до «тамвидаву» (закордонних видань, які публікували викривальні документи з СРСР). Наприклад, «Посібник із психіатрії для інакодумців» був опублікований видавництвом «Хроніка» у Нью-Йорку, а перша публікація «Страхи свободи» відбулася в *American Journal of Psychiatry* 1982 року, тож цілком можливо, що саме ці статті, поруч із іншими свідченнями, сприяли розумінню на Заході суті радянської психіатрії, засудженню цього й вимушеному виходу СРСР зі Всесвітньої психіатричної асоціації 31 січня 1983 року. Тож читачами статей, переписуваних зі ксів, які

Глузман зі Світличним, Горбалем, Марченком і багатьма іншими передавали на волю, були не лише читачі з Радянського Союзу, яким потрібна була «правда факту», але й читачі Західного блоку, включно з професіоналами-психіатрами, які намагалися справді розібратися в ситуації.

Глузман переакцентує ґрунтовні для розуміння психіатрії речі: розпливчастість психіатричних понять, згадана в «Посібнику з психіатрії для інакодумців», і незмога цієї чітко розрізнити «норму» і «хворобу» натякають на необхідність якомога обережнішого підходу до діагностування замість експертиз, де будь-кого можна визнати «хворим»; не оминає Глузман і завдань психіатрії: на противагу офіційній політиці ув'язнення тих, кого вважають «психічно хворими», він пропонує допомогти таким людям «усвідомити походження страху й трансформувати його в соціальну активність». Можна сказати, що Глузман пропонує перехід від псевдонаукоцентричного підходу до підходу гуманістичного, цілком у дусі своєї доби.

3.2. Філософське переосмислення дисидентства

Філософською домінантою для Глузмана у переосмисленні дисидентства був екзистенціалізм. Найважливішим для нього представником цього напрямку був Альбер Камю, адже саме він — один з небагатьох, хто дає способи знаходити сенс життя навіть у таких ситуаціях, як дисидентські поєвірення по етапах, а «потяг до сенсу», щонайменше за Віктором Франклом, — це основний потяг людини, яка в будь-якій ситуації потребує мати власний сенс життя, унікальний лише для неї [Frankl, 105].

Пов'язана із екзистенціалізмом також тема позачася, істини й спротиву. У відповідь на листа з Данії, в оповіданні «Селянин, син селянина» (про латиського селянина Грабанса), Глузман пише: «В одному ви не праві: ми

живемо тут не майбутнім. Не очікуванням прийдешнього щастя, прийдешньої волі. Ми живемо тут істиною. Добром, пам'яттю про близьких і всім тим, що ви називаєте “концтабірним жахом”. Так, наші будні можна назвати й так. Але я віддаю перевагу іншому терміну: робочі будні. Істині треба служити вкраденими в дня денними годинами, потаємними думками в безсонні миті ночі, служити спротивом» [Глузман, Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента, 95]. Коли немає майбутнього, спротив важливий безвідносно до цього майбутнього, він важливий заради позачасової істини, і допомагає осмислити таке позачасся саме Камю.

Глузман звертається до його розуміння мітів про Прометея й Сизифа, у тому ж листі до Данії він пише: «... я не втратив віру в людину, я побачив поруч із собою справжню мудрість, справжню духовність, справжню чистоту, які, здається, не до снаги Прометею. // Тут, у пеклі, я зустрівся із Сизифами, що безперестанку викочують на гору свій важкий камінь. Мудрими і стійкими, як в Альбера Камю. Сизифа визначає не подвиг, а час після нього. Коли з'являється усвідомлення неосязності конкретної цілі, усвідомлення, що жертва була марною: світ залишається таким, як раніше. Афект, зусилля, одержимість — все це доступно Прометею. Тут я побачив Сизифа, що добровільно повертається до свого каменя» [Глузман, Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента, 96].

Отже, Прометей і Сизиф: за Камю, перший потрібний тим, хто «живляться сліпими надіями. Вони мають потребу в тому, щоб їм вказали шлях, і не можуть обійтися без проповіді» [Камю, 84] Та для Глузмана люди, що сидять поруч із ним, не мають стосунку до цього, вони інші, вони Сизифи. Ці люди (Світличний, Марченко, Калинець, Горбаль та інші, що не стали на «шлях виправлення»), не знаючи, чи буде з цього який результат, записували правду про своє життя в таборі, професійні статті, вірші, звернення до світової громадськості, переписували їх на «ксиви» («дрібно списані папірці, герметично запаковані в пластик»), ковтали їх і витягали або на волі, або в кімнаті побачень із рідними, де їх ковтали вже рідні [Глузман, Рисунки по пам'яті, или

воспоминания отсидента, 163]. Тут знову бачимо, як працює на практиці визначення влади й дисциплінарних процесів за Фуко: воно стосується не лише конкретної особи, яку переслідують за певними ознаками, але й цілої мережі людей, подій, просторів, які мусять враховувати дисциплінарну практику, щоби підтримувати своє існування.

Глузман не забуває про цих рідних, переважно жінок, які зазвичай залишаються забутими історією: «І були інші дружини й матері, що вивозили з побачень з нами, відступниками, сотні, тисячі сторінок текстів, виконаних дрібнісінькими літерами на дуже тонкому електротрансформаторному папері. Тисячі кілометрів під невсипним контролем чекістської наружки, абсолютно самотні ... Льоля (Леоніда Павлівна Світлична) забирила виготовлені нами пластикові пакування з інформацією й везла їх до Києва». Тут якнайкраще видно функцію свідчення наративу: Глузман намагається згадати всіх, а в есеї «Тогда, до освобождения...» взагалі перелічує всі жіночі імена тих, хто їм допомагав, які згадує, і додає: «Знаю, їх більше, наших рятівниць. Вибачте мене ті, кого не назвав». Ці Сизифи, не знаючи, чи їхні дії призводять до якихось результатів, роками виконували свої частини роботи, викочували, кожен і кожна, свій камінь нагору. Глузман описує це словами Камю: «І я знову повертаюсь до свого каменя, повертаюсь, хоч за цим і прийде новий морок. І ніхто не дізнається про мій камінь. Я жив; і закочую камінь. Нема цьому кінця», і потім додає: «Я не філософствую...» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 96, 462, 525-526]. Цей момент у Глузмана перегукується з Плющем, який каже, що абсурдизм і є справжнім реалізмом. Глузман, звісно, філософствує, і його лист має виразно філософський характер, адже це є умовою підтримання його існування в таборі, але він навмисно нагадує читачам, що це не абстракція, не вигадка, що йдеться про реальних людей, з якими це відбувається тут і зараз. Повторюся, в цей момент відбувається діалектичне заперечення, а отже синтез філософії й реальності тут і зараз.

Зближує Глузмана з Камю й відчуття окупації рідної території злочинною владою. Лікар цитує письменника: «Я мав час все обдумати. Найкращий час для роздумів — ніч. А в наших містах і серцях вже три роки як, із вашим (німців) приходом запанувала ніч. Вже три роки як у безпросвітній темряві ми з боєм думали, і ось тепер істина відкрилась нам?». Камю пропонує погляд, що найстрашніші часи можуть бути приводом думати, приводом осмислювати, що відбувається навколо й загалом у світі, а не лиш приводом для відчаю. Для людей, чия «ніч триває й досі», тих, хто дізнався «... що іноді, що б ми не думали, розум безсилий перед мечем», це рятівна думка. Коли Глузман пише про меч, який прийшов на землю латиського селянина, він називає це «мечем “звільнення”», та «звільнення» звісно бере в лапки [Глузман, Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента, 98-99]. Незважаючи на тривалість окупації, у тексті Камю закладена ідея того, що цю окупацію (ніч) можна пережити не марно. Така думка, очевидно, допомагає триматися «писарям» і «письменникам» табірному «пен-клубу», як називав їхнє угруповання Світличний (Глузман, Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента, 2016, с. 167), продовжувати свою справу й місяцями чекати, чи вдалося щось опублікувати поза зоною, і, ще важливіше, поза Радянським Союзом.

На цьому Камю Глузмана не закінчується. У спогаді про Миколу Горбала лікар знову згадує письменника у дещо іншому аспекті. Він наводить уривок із «Чуми»: «Але що таке, власне, чума? Теж життя, тільки й того»¹. І проводить паралель: «... життя, позбавлене свободи, — все-таки життя. І в цьому житті вас супроводжують, поруч із тугою, знущаннями й карцерами, такі ж, як ви, люди» [Глузман, Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента, 295]. Парадоксально, але філософія, що проголошує вічну самотність кожного окремого індивіда, дозволила людям, що примусово перебували за сотні й тисячі кілометрів від рідних міст, почуватися менш самотньо, жити далі, відчувати людей навколо.

---

¹ Цит. за перекладом Анатолія Перепаді 1991 року.

Окремий пласт філософії Глузмана — емпірична філософія, він будує власний наратив через особистий досвід, який часто підважує стереотипи, накинута в минулому родиною або оточенням. Я припускаю, що професійний досвід частково допоміг лікарю вибудувати власну філософію на етапах, у таборах, штрафних ізоляторах, приміщеннях камерного типу тощо. Розпливчастість понять «здоров'я» і «хвороби» завдяки додатковому досвіду перенеслася на поняття «добра» і «зла». Неодноразово Глузман пише про людей, яких він на позір мав би вважати за ворогів, із людяної, гуманізуючої перспективи, або й узагалі як про друзів.

Цими людьми могли бути колишні або й теперішні КТБісти. Одним з них був Георгій Дигас, чийм завданням було вмовити Глузмана поїхати на конгрес Світової Психіатричної Організації в Гонолулу й сказати, що «[в] СРСР не існує зловживань психіатрією з політичною метою». Дигас мусив запропонувати це Глузману, але одразу після цього додав: «Я розумію, ви не зробите цього. ... Але я не засмучений. Я дуже радію тому, що мав таку незвичайну можливість поспілкуватися з Вами». Глузман так описує їхнє прощання: «Ми попрощалися рукостисканням. Всі ці три дні я був щирим. Мене ні до чого не примушували, не лякали. Він довго не відпускав мою руку, довго дивився на мене вологими очима, явно хотів щось промовити. Не насмілюся. Впевнений, у цьому не було гри, ми всі люди. У всіх нас є хвили щирості, навіть у найгірших з нас, натренованих на брехню й цинізм» [Глузман, Рисунки по пам'яті, или воспоминания отсидента, 332-335]. Тож навіть у нібито найпряміших ворогах Глузман помічає ознаки людяності, щирості, може вірити цим проявам і свідчити й про це.

Ними були й службовці нацистської окупаційної поліції, яка розстріляла в Бабиному Яру діда Глузмана. Історії таких людей навчили Глузмана, що більшість з них вступала в ряди поліції лише для того, щоби вижити. Він пише: «Система робить з людей катів. Жорстока система утопічної доктрини «загальної справедливості» зробила десятки тисяч людей професійними катами

ВЧК-НКВД-МГБ, але як судити тих із них, хто потім сам став “ворогом народу”? Хто вони — кати? Безсумнівно. Але вони ж і жертви? Теж безсумнівно» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 307]. Розуміння такої амбівалентності «добра» і «зла» допомогло Глузманові мати контакти з якнайширшим колом людей в ув’язненні й гордо казати здивованим і роздратованим від того, що він спілкується «...і з бандерівцями, і з вірменами-націоналістами, і з литовцями...» кагебістам: «Ну звісно, громадянин начальник, Ви праві. Адже я антирадянщик широкого профілю!» [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 386].

Такий досвід сформував ставлення Глузмана до ненависті, про яку він пише так: «Ненавистники завжди мають одну особливість: вони дуже легко вибачають помилки (і злочини) собі, але яро й невідривно бачать їх в інших». І доповнює це словами Гессе із «Сидхартхи»: «Так, це правда, повертається все, що до кінця не вистраждано і не погашено, ті самі страждання дають про себе знати знов і знов»² [Глузман, Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента, 144]. Отже, пам’ять, за Глузманом, це процес, це боротьба зі внутрішніми вогнищами образ і ненависті.

Отже, філософське переосмислення дисидентства у книзі Глузмана відбувається емпіричним шляхом і через екзистенціалізм Камю. Перше дозволяє побачити неоднозначність будь-яких життєвих ситуацій: людина, що працює в організації, відповідальній за нещастя героя, може здатися людяною; а люди, що належали до організацій, які вбили діда героя, таки виявляються людьми, які просто хотіли жити. Друге має готові притчеві осмислення ситуацій, до яких неможливо бути готовим: без екзистенціалізму, без міту про Сизифа можна не витримати невизначеності майбутнього, ймовірності того, що строк триватиме до кінця життя, необхідності продовжувати йти в близьких до нестерпних умовах... Та ця філософія робить умови дещо стерпнішими, дозволяє солідаризуватися на рівні культури, що на позір не має кордонів,

---

² Цит. за перекладом Олекси Логвиненка 1990 року.

зрозуміти, що ситуація, в якій опинився герой, ані не унікальна, ані не сталася вперше. Так, її масштаби й тривалість у часі можуть відрізнятися, але вже є люди, які пережили такі часи, тож і теперішні дисиденти мають шанси їх гідно пережити.

Висновки

У цій роботі на основі досліджень напряму «Право і література» (а також дотичних до цього досліджень «сили права» П'єра Бурдьє і розуміння влади Мішеля Фуко), на основі дослідження Леони Токер про приналежність документальної літератури як форми мистецтва до літератури художньої, а також на основі окремих додаткових помічних теорій проаналізовано два тексти українських дисидентів, прямо або опосередковано дотичних до каральної психіатрії в СРСР: «У карнавалі історії» Леоніда Плюща і «Малюнки по пам'яті, або Спогади відсидента» Семена Глузмана.

У теоретичній частині диплому проаналізовано етичну вразливість психіатрії, її відмінність від медицини в етичному розрізі. Серед загроз, закладених у психіатрії, можна виділити: право лікаря примусово поміщати людей в ізольовані простори, залежність психіатричної практики від культури й епохи, її пристосування до status quo, а також конфіденційність справи «пацієнта», якою можна користуватися в політичних цілях.

Проведено дослідження історичного контексту, в якому відбувалися події досліджуваних текстів і їх написання, наведені факти причетності КГБ до рішень психіатричних експертиз і безпосередньої психіатричної практики в психіатричних лікарнях-в'язницях, а також факти безпрецедентного зростання кількості психіатричних «пацієнтів» від 1966 до 1971 року (за цей період кількість «пацієнтів» зросла з 2,1 до 3,7 мільйона).

Важливий у теоретичній частині й підрозділ про напрям «Право і література». Дослідження й ідеї, накопичені в межах цього напряму, допомогли у наступних розділах цієї праці проаналізувати зміни ставлення героїв досліджуваних спогадів до правової системи в СРСР, а також те, як автор ставиться до певних груп людей, і до якої заносить себе. Знайшлися також паралелі між найбільш досліджуваними прикладами світової літератури в межах напряму й «Карнавалом» Плюща (у «Карнавалі» описується непокоря владі через захоронення рідної людини, як в «Антигоні» Софокла).

Не менш важлива знахідка Леони Токер, докладно описана в цій роботі. Опираючись на тексти Варлама Шаламова і теорію Нортропа Фрая, Токер стверджує, що документальна проза — це форма мистецтва, спогади за жанром, що входить до літератури свідчень (для наративу якої головною функцією є якраз свідчення) і перебуває в межах фактографічного виду, який є частиною реалістичного первинного виду.

Останньою теоретичною рамкою роботи стали критичні підходи до розуміння «норми» і «хвороби» Томаса Саса і Віктора Франкла. Обидва науковці скептично ставляться до психоаналізу і зовсім негативно — до примусової психіатрії, обидва вважають, що поняття «хвороби» в межах психіатрії не зовсім доречне й обмежуються психотерапевтичними практиками. Перший з них взагалі стверджує, що «психіатрична хвороба» — це міт, а другий — що треба відійти від психоаналітичних символів і засудження конфліктної поведінки й сконцентруватися на допомозі «пацієнту» з його «потягом до сенсу життя», який, за Франклом, є основним потягом людини. Надалі це перегукуватиметься з роздумами й професійними статтями Семена Глузмана.

«У карнавалі історії» Л. Плюща — це мемуар-автобіографія, тож я аналізував, як автор конструює наратив свого інакомислення, як він пов'язує ті події, що ставалися з ним до дисидентства й відбування покарання, із цією діяльністю. Я спирався на аналіз основних факторів, які вплинули на формування пасивного інакомислення в дитинстві та юності героя Плюща, а потім — ті фактори, що спонукали його переходити до активнішого дисидентства.

Локус в'язниці з'являється на сампочатку спогадів, коли восьмирічного героя посилають у санаторій для туберкульозників. Плющ зображає альтернативу, надану йому лікарями: свобода, але знерухомлений на все життя суглоб на нозі (тоді якраз випробовувалось таке лікування), чи ще кілька років

санаторію, і його герой, звісно, обирає свободу. Я порівнюю цей епізод із майбутнім ув'язненням героя Плюща в психіатричній клініці, адже й сам Плющ наводить цю паралель: «Минуло багато років, і переді мною постала схожа дилема: або ще кілька років у психтюрмі на Батьківщині, або свобода за межами Батьківщини. Тут я вагався набагато довше» [Плющ, 59-64]. Таке порівняння дає розуміння, що каральна психіатрія — це не лише про медикаментозні експерименти над пацієнтами, а також, і, можливо, передусім — про страх ізоляції, про потенційність, про свободу, що не обмежуються конкретним простором.

Важливими для формування пасивного інакомислення героя Плюща на ранньому етапі його життя є щонайменше три моменти: 1. Роздвоєність між особистим досвідом й ідеологічними домінантами оточення. Плющ описує невідповідність між вихвалянням у школі вождя, за якого всім добре живеться, і необхідністю доїдати за відпочивальниками в санаторії, де на кухні працювала його мама. 2. Відмова від антисемітизму завдяки безпосередньому знайомству з євреями, які підважили накинута суспільством і владою стереотипи героя про цей народ. Ця відмова згодом перейде у послідовну політику заперечення й протистояння системному антисемітизму. 3. Таємна доповідь Хрущова на XX з'їзді КПРС, яку я розглядаю як конститутивний розрив ситуації, за Бадью, як подію, що порушила позірну тотальність ситуації, в якій перебувало тодішнє суспільство. Поведінка Плющового героя після переживання цієї ситуації кардинально змінюється: він вирішує, що «... тепер не сталінські часи, і **кожен має право говорити все, що хоче**» [Плющ, 76]. Та всі ці фактори недостатні для переходу до дисидентства, вони лиш призводять до внутрішнього відокремлення героя від системи, та він ще не вичерпав всі можливості приналежності в межах системи, тож намагається сховатися в науку.

Знайомство із психіатричною системою, з якою була пов'язана його дипломна на п'ятому курсі університету, справляє на героя Плюща «гнітюче враження». Працюючи в лабораторії, він усвідомлює, що наука в СРСР працює

так: «...або береш участь у брехні, або в поліцейсько-мілітаристській промисловості» [Плющ, 211-216]. Так відбувається поступове відокремлення і від простору науки.

Два наступні фактори переплетені між собою. Перший із них — це вперше почута думка про штучність голоду 1933 року. Плющ описує те, як його герой, почувши цю думку, починає шукати будь-яку доступну інформацію про цю подію. Очевидно, що в написаній історії цього знайти він не може, тож він звертається до усних свідчень очевидців (своєї родини й інших знайомих старших людей). Цей момент в роботі проаналізовано з погляду місця пам'яті й резервів пам'яті П'єра Нора, а також постпам'яті Мар'яни Гірш. Другий фактор — це знайомство із сучасною українською культурою, а отже з людьми, які відверто висловлюють свою позицію щодо влади (наприклад, Іваном Дзюбою). Через все глибше знайомство із системою герой Плюща розчаровується у все ширшому колі її інституцій, що у цьому дослідженні проаналізовано через появу чітко негативних означників для судів, міліції і дотичних до них людей, а також через концепцію нейтральності й універсальності правової системи П'єра Бурдьє, що останні надії на таку нейтральність і універсальність у героя Плюща на цьому етапі руйнуються. На цей момент його інакомислення сформоване остаточно, він усвідомлює, що майже всі сфери буття в СРСР просякнуті брехнею і мілітаризмом, тож йому лишається або йти на угоду із сумлінням, або ставати професійним опозиціонером.

Окремо проаналізовані в цьому контексті два моменти, які також варто згадати: 1. Відмінність покоління інакодумців, до якого належить Плющ, від попереднього покоління. У дослідженні зацентровано на важливості для нового покоління ідеї про права людини, що показано на порівнянні ставлення двох поколінь до гомосексуалів у тюрмах. Якщо попереднє покоління ставиться до них з огидою, захищаючи свій культурний код, то нове покоління вже солідаризується з кожною людиною, незалежно від того, до якої групи хтось хоче її записати. 2. Свідчення про патріархальність правової системи.

Користуючись феміністичною теорією права, яку застосовують у «Праві й літературі», я аналізую свідчення Плюща про адвокатів, які в залі очікування суду весело обговорюють, як після кількох апеляцій одному з них вдалося значно зменшити покарання своєму підопічному-гвалтівнику.

«Малюнки по пам'яті, або Спогади відсидента» Семена Глузмана можна назвати «романом у листах, оповіданнях, статтях і документах». Ця праця важлива тим, що дає свідчення лікаря й очевидця-посередника, який мав змогу надати фахову оцінку радянській психіатрії, а також мав свої погляди на поняття «норми» і «хвороби». У роботі досліджено висвітлення цих понять Глузманом, зацентровано на їхній розпливчастості, неможливості вписати їх в чіткі наукові рамки, що суголосно думкам Т. Саса й В. Франкла, поданим у теоретичному розділі про «норму» і «хворобу». У роботі зафіксовані способи, в які Глузман переосмислює поняття «норми» і «хвороби» й дає альтернативну офіційній в СРСР думку на те, що варто вважати психічним здоров'ям. Важливою є також думка Глузмана, що навіть за умови сприйняття деяких ознак людської поведінки за психічну хворобу, варто не ув'язнювати того, в кого виявляють такі ознаки, а допомагати йому(їй) перетворити такі проблеми в соціальну активність.

З наведених прикладів, порад, варіантів розвитку подій з книги Глузмана стає зрозуміло, що щонайменше в Радянському Союзі добре працює фукіанське розуміння влади, як чогось, що просочує собою всю соціальну мережу. Дослідження й досвід Глузмана (і, великою мірою, Плюща) показують: каральна психіатрія не обмежується спецпсихлікарнями, обізнаними з нею треба бути і тим, хто на «волі», і в'язням у таборах, і в'язням у психлікарнях, і родичам, і знайомим кожного з них, адже, можливо, доведеться давати показання на свого родича чи знайомого.

Окремою частиною дослідження було виявлення філософських домінант, підґрунтя інакомислення й дисидентства героїв обох авторів. Спільним для

Глузмана й Плюща виявився екзистенціалізм Камю. Аналіз текстів показав, що важливим для продовження дисидентської діяльності попри розуміння великої міри непевності в її результатах є «Міф про Сизифа» Камю, а саме — постать Сизифа, який попри будь-які абсурдні обставини навколо далі заковує свій камінь, не знаючи, чим це закінчиться. Також досвід окупації Франції нацистською Німеччиною в Камю виявився близьким для переосмислення окупації України Радянським Союзом у Глузмана: другий тримається за думку першого, що ніч — це найкращий час для роздумів, а несвідомо ще й тримається за думку, що ніч у країні Камю вже закінчилася, тож є надія, що закінчиться і Глузманова ніч.

У Плюща філософська рамка ширша. Варто згадати дві домінанти цієї рамки: 1. Беззаперечною домінантою Плющевої філософії є марксистська думка й діалектика. За допомогою неї Плющ осмислює владні структури навколо себе, визначає СРСР як абстрактну державу-капіталіста, осмислює історичні притчі за допомогою діалектики тощо. 2. Другою домінантою є література абсурду (від «Процеса» Кафки до «Носорогів» Йонеско і «Чекаючи на Годо»), яка в умовах тотальної брехні й терору навколо видається Плющу справжнім реалізмом.

Стирання межі між філософією абсурду й реальністю — спільна риса текстів Плюща і Глузмана. Глузман так само, після своїх роздумів над філософією Камю, каже, що це не філософування. Тож автори повсякчас нагадують нам, що ця література — не, а радше не лише філософування й історія, а й свідчення. Плющ прочитав би це діалектично: це, звісно, історії й філософування, але ми заперечимо це, щоби ви зрозуміли — це ще й свідчення.

Список літератури

1. Боровський В. Поцілунок сатани. Нью-Йорк : Meta Publishing Company, 1981.
2. Вісник репресій в Україні = Herald of Repression in Ukraine. 2002-2019. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe...=Visnyk_represij_z (дата звернення 16.05.2020 р.)
3. Глузман Семен Фишелевич:
URL: <https://web.archive.org/web/20120430011142/http://upa-psychiatry.org.ua/rus/cv-gluzman-rus.html>
4. Глузман С. Расширенная судебно-психиатрическая заочная экспертиза по делу Григоренко Петра Григорьевича, 1907 г.р., украинца, жителя г. Москвы (28 October 2010 р.) URL: mif-ua.com: <http://www.mif-ua.com/archive/issue-13928/article-13953/>
5. Глузман С. Снежневский. *Вісник асоціації психіатрів України*. 2013. С. 79-80.
6. Глузман С. Про що розкажуть діти вбивць (31 травня 2016 р.). URL: <https://nv.ua/>: <https://nv.ua/ukr/opinion/pro-shcho-rozkazhut-diti-vbivts-136847.html>.
7. Глузман С. Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента. Киев : Горобец, 2016. 528 с.
8. Загальна декларація прав людини ООН (10 December 1948 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 03.06.2020)
9. Камю А. Миф про Сізіфа = Le mythe de Sisyphe : есе / пер. з фр. О. Жупанський. Київ : Портфель, 2015. 105 с.

10. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року від 27 December 2017 р. Асоціація психіатрів України. <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2018/2%2895%29/pages-6-10/koncepciya-rozvitku-ohoroni-psiichnogo-zdorov-ya-v-ukrayini-na-period-do-roku#gsc.tab=0> (дата звернення: 15.05.2020)
11. Коротенко А. Аликина Н. Советская психиатрия. Заблуждения и умысел. Киев : Сфера, 2002. 331с.
12. Кунцман А. With a Shade of Disgust : Affective Politics of Sexuality and Class in Memoirs of the Stalinist Gulag. *Slavic Review*, 2009. С. 308-328.
13. Плющ Л. У карнавалі історії / ред., С. Скляр, пер. Д. Матіяш. Київ : Видавничий дім "Комора", 2018. 373 с.
14. Подрабінек А. Каральная медицина. Нью-Йорк : Хроника, 1979. 192 с.
15. Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені І. Ф. Кураса ; редкол. : Юрій Левенець (голова) [та ін.] ; [упоряд. Ю. Шаповал]. Київ : Парлам. вид-во, 2011. 807 с.
16. Хлобустов О. КГБ — шаги становления. 2004. URL: <http://www.fsb.ru/fsb/history/author/single.htm%21id%3D10318038%40fsbPublicati on.html> (дата звернення 21.03.2020 р.)
17. Чеброва Т. Времена не выбирают. *Бульвар Гордона*. 2011. URL: https://www.bulvar.com.ua/gazeta/archive/s33_64856/7017.html
18. Швед П. Бадью для чайників : післямова. А. Бадью. *Етика*. Київ : Клубук, 2019. С. 191-213.
19. Bauman Z. Identity Conversations with Benedetto Vecchi. Cambridge: Polity Press, 2004. 104 p.

20. Bertelsen O. Rethinking Psychiatric Terror against Nationalists in Ukraine. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2014. 1. P. 27-76.
21. Bloch S., Reddaway P. Soviet Psychiatric Abuse. The Shadow over World Psychiatry. Boulder: Westview Press, 1985. 288 p.
22. Bourdieu P. The Force of Law : Toward a Sociology of the Juridical Field. *The Hastings Law Journal*. 1987. July. P. 805-853.
23. Dolin K. A Critical Introduction to Law and Literature. Cambridge : Cambridge University Press. 2007.
24. Estrich S. Rape and Real Rape. *Yale Law Journal*, 1986. P. 95. 1087-1184.
25. Foucault M. History of Madness. London ; New York : Routledge, 2006.
26. Foucault M., Deleuze G. Intellectuals and power : A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze. *Libcom.org*. 2006. URL: <https://libcom.org/library/intellectuals-power-a-conversation-between-michel-foucault-and-gilles-deleuze>
27. Frankl V. E. Man's Search for Meaning. Boston : Beacon press, 2000. 184 p.
28. Hirsch M. The Generation of Postmemory. *Poetics Today*, 2008. P. 103-128.
29. Marx K. Afterword to the Second German Edition. 1873. 24 January. URL: [marxists.org: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/p3.htm](https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/p3.htm)
30. Metzl J. M. The Protest Psychosis. How Schizophrenia Became a Black Disease. Boston: Beacon Press. 2009. 272 p.
31. Minkowitz T. Freedom from Nonconsensual Psychiatric Interventions. *Syracuse J. Int'l L. & Com*, 2007. P. 405-428.

32. Morrison T. *Beloved*. London : Vintage. 2016. 352 p.
33. Nora P. Between Memory and History : Les Lieux de Mémoire. *Representations* 26, Special Issue : Memory and Counter-Memory), 1989. C. 7-24.
34. Posner R. *Law and Literature* 3rd вид.. Cambridge, London: Harvard University Press. 2009. 516 p.
35. Sanger C. Seasoned to the Use. *Michigan Law Review*. 1989. C. 1338-1365.
36. Sarat A. M. *Crossing Boundaries: Traditions and Transformations in Law and Society Research*. Evanston: Northwestern University Press/American Bar Foundation. 1998. P. 129–159.
37. Sfera A. Can Psychiatry be Misused Again? *Frontiers in Psychiatry*, 2013 DOI: doi.org/10.3389/fpsy.2013.00101
38. Szasz T. The myth of mental illness: 50 years later. *The Psychiatrist*. 2011. 35(5). URL: [szasz.com: https://www.szasz.com/Mofmi50years.pdf](https://www.szasz.com/Mofmi50years.pdf)
39. Szasz T. S. *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*. New York : Happer & Row, Publishers, 1974. 297 p.
40. Toker L. Toward a Poetics of Documentary Prose. *Perspective of Gulag Testimonies*. Poetics Today. 1997. 18(2). P. 187-222.
41. United Nations. Principles for the protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care (17 December 1991 p.). URL: <https://www.equalrightstrust.org/content/un-principles-protection-persons-mental-illness-and-improvement-mental-health-care> (дата звернення 14.05.2020).
42. Voren R. v. *Cold War in Psychiatry. Human Factors, Secret Actors*. Amsterdam - New York : Rodopi, 2010. 510 p.

43. Voren R. v. Political Abuse of Psychiatry — An Historical Overview. *Schizophrenia Bulletin*. 2010 vol. 36, no. 1. P. 33-35.
44. Ward I. Law and Literature: a Feminist Perspective. *Feminist Legal Studies*. 1994. 2(2). P. 133-158.
45. Wittgenstein L. Philosophical Investigations I. / перекл. G. E. Anscombe. Oxford : Blackwell Publishers, 1974. 321 p.